

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 061.25:329.18(497.4)"1922/1945"

Prejeto: 23. 11. 2021

Daniel Siter

asistent, mladi raziskovalec, Alma Mater Europaea, Fakulteta za humanistični študij – Institutum Studiorum Humanitatis,
Ljubljana (AMEU – ISH), Kardeljeva ploščad 1, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: daniel.siter@almamater.si

ORCID: 0000-0002-7277-828X

Švabsko-nemška kulturna zveza in vloga njenih članov na Slovenskem v letih 1922–1945

IZVLEČEK

Članek na podlagi znanstvene literature in primarnih virov analizira delovanje Švabsko-nemške kulturne zveze v slovenskem prostoru kot ene ključnih petokolonskih formacij. Zlasti z vzponom Hitlerja in nacizma na oblast se je Kulturbund močno radikaliziral in nacificiral. Kulturbundovci so na Slovenskem že več let pred napadom na Poljsko in Jugoslavijo širili nacistično propagando in demagogijo, lepili nacistične simbole in zastave ter zbirali tajne in občutljive podatke o državi in protinemško usmerjenih osebah. Tako so že med svetovnim vojnima pripravili seznam domnevno sumljivih in nevarnih ljudi, predvidenih za aretacijo in izselitev, po katerih se je okupator ravnal po vzpostavitvi oblasti. To priča o tem, da so bile številne tragične usode narodno zavednih slovenskih družin zapечатene že pred letom 1941 v Gradcu in drugih zbirnih obveščevalnih centrih. Ob invaziji so kulturbundovci postali vodniki, inštruktorji in prevajalci nemške vojske, kasneje pa so prevzeli pomembne funkcije v nacističnih društvih, organizacijah, zvezah, uradih ter paravojaških silah in celo enotah SS.

KLJUČNE BESEDE

Kulturbund, Švabsko-nemška kulturna zveza, nemška manjšina, peta kolona, nacizem, obveščevanje, izdajanje, nacistična propaganda, 1922–1945

ABSTRACT

THE SWABIAN-GERMAN CULTURAL ASSOCIATION AND THE ROLE OF ITS MEMBERS ON SLOVENIAN SOIL BETWEEN 1922 AND 1945

Drawing on scientific literature and primary sources, the article analyses the activity of the Swabian-German Cultural Association on Slovenian soil as one of the key formations of the fifth column. The Kulturbund became radicalized and Nazified, especially after Hitler and Nazism rose to power. Long before the war, members of the Kulturbund spread Nazi propaganda and demagoguery throughout Slovenian territory, pasted Nazi symbols and flags, collected classified and sensitive information on the country and those who acted against the Germans and Germany. Based on that, lists of allegedly suspicious and dangerous persons to be arrested and evicted were already drawn up in the prewar period. After establishing administration, the occupier followed these arrest lists, which testify that many tragic fates of nationally conscious Slovenian families were sealed long before 1941 in Graz and other assembly intelligence centres. When the invasion began, the Kulturbund members became guides, instructors, and translators to the German army. Later on, they assumed essential positions in Nazi societies, organizations, associations, offices, paramilitary forces, and even SS units.

KEYWORDS

Kulturbund, Swabian-German Cultural Association, German minority, fifth column, Nazism, intelligence, treason, Nazi propaganda, 1922–1945

Uvod

Švabsko-nemška kulturna zveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* ali okrajšano zgolj Kulturbund) je bila krovna organizacija nemških manjšinskih otkov na območju predvojne Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (kasneje Kraljevine Jugoslavije). Njen razvoj in delovanje sta tako neločljivo povezana z dejavnostjo nemške manjšine v novonastali povojni jugoslovanski državi. V razdobju med svetovnima vojnama večkrat prekinjenega in prepovedanega delovanja je imela svoja politična zborovanja, postrojene parade, ideološko motivirane kulturne in druge prireditvene nastope ter simbole, po katerih so bili člani Kulturbunda prepoznavni in so se ločili od drugih frakcij. S prihodom Hitlerja in nacionalsocialistične ideologije na oblast so se kulturbundovske celice (krajevne skupine) močno nacificirale in radikalizirale, kar je imelo kasneje pogubne posledice zlasti za slovensko inteligenco, politično aktivne in narodno zavedne Slovence. Ti so se na temeljih izdajalske, obveščevalne in popisovalne aktivnosti kulturbundovcev že pred drugo svetovno vojno znašli na tajnih seznamih, ki so bili po aprilski invaziji predani nacističnim policijskim oblastem kot pomembno orodje in vodilo pri izganjanju in izseljevanju ljudi. Vrhunec Švabsko-nemške kulturne zveze je nastopil tik pred vdorom nemške vojske v posamezne politične okraje oziroma občine na Slovenskem, ko so njeni člani sodelovali pri prevzemanju oblasti, in konec aprila 1941, ko so sodelovali pri sprejemu Hitlerja v Mariboru.

Namen članka je sistematičen pregled, preučitev in prikaz že obstoječe znanstvene literature (v glavnem gre za mikroštudijske fragmente na krajevni ravni slovenskega zgodovinopisja) o Kulturbundu in vlogi njegovih članov na Slovenskem v letih 1922–1945. Že obstoječe ugotovitve sinhrono dopolnjujem z lastnimi znanstvenoraziskovalnimi spoznanji, ki temeljijo na izbranih primarnih virih (zlasti arhivskih dokumentih in časopisju), odkritih med raziskovanjem v slovenskih arhivskih in muzejskih institucijah. Pregled literature je na temelju uporabe številnih spletnih iskalnih orodij, bibliografskih baz in knjižno-informacijskih sistemov potekal s pregledovanjem in branjem monografij, zbornikov, znanstvenih člankov, objavljenih spominov ter konferenčnih in drugih prispevkov. Pričujoča vsebina osvetljuje dejstvo oziroma tezo, da je bil vpliv nacificirane Švabsko-nemške kulturne zveze, ki se je že pred aprilsko vojno zavestno in načrtno pripravljala na prevzem oblasti, ogromen, hkrati pa je odigral ključno vlogo v začetni fazi nemškega napada in prvih tednih po razkosanju slovenskega ozemlja, ko je sledilo vzpostavljjanje okupacijskega režima.

Zgodovinski oris naselbin nemške manjšine v slovenskem prostoru

Nemško poseljevanje današnjega slovenskega ozemlja se je konec 10. stoletja začelo kot rezultat ukrepov nemških fevdalcev in cerkvene gospodke, zlasti salzburške nadškofije, ki je izvajala pokristjanjevanje Slovencev. Grof Otto Ortenburški je v tridesetih letih 14. stoletja na Kočevsko naselil koroške Nemce, ki so jim v letih 1350–1363 sledili kolonisti iz Frankovske in Turinške. V 18. stoletju se v slovenskem prostoru prične sistematična germanizacija, ki sovпада z razvojem industrije, trgovine in prometa ter je povezana z nemškimi koncepti »*mosta na Jadran*«. ¹ To je bil tudi čas cehovskega zakona, po katerem so se morali nemški pomočniki (»obrtniki v nastajanju«) po učni dobi odpraviti po svetu, kar je vplivalo na ponemčevalne procese slovenskih trgov in mest. ² Sistematično ponemčevanje je vrh doseglo v narodnostnih bojih 19. stoletja, ko je ob stopnjevanju slovenske narodne zavesti prihajalo do nacionalnih trenj – zlasti po letu 1848, ko so se v t. i. taborski dobi pričele med Slovenci izraziteje kazati politične zahteve proti vladajoči nemški oblasti ter težnje po združenju Sloveniji, slovenskem uradnem jeziku in slovenskem pouku v šolah. ³

Nemci v Sloveniji so bili takoj za nemško manjšino v Bosni in Hercegovini najmanjša nemška narodnostna manjšina v novonastali povojni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nadaljevanju Kraljevina SHS). Njihova maloštevilnost pa nikakor ni sovpadala z njihovo močjo, saj so veljali za gospodarsko in socialno najmočnejšo nemško narodnostno manjšino v jugoslovanski državi z visoko stopnjo organiziranosti, bogato kulturno in politično tradicijo ter močno vtisnjeno narodno zavestjo. ⁴ Leta 1921, ko je Kraljevina SHS izvedla prvi popis prebivalstva (31. januar 1921), ⁵ je na Slovenskem, vključno s Prekmurjem, kot nemški materni jezik navedlo 39.631 prebivalcev (predhodni rezultati jugoslovanskega ljudskega štetja) ⁶ oziroma 41.514 na podlagi definitivnih rezultatov popisa. Največ jih je bilo na Spodnjem Štajerskem (21.786), na Kranjskem so jih našli 16.457, na Kočevskem (v okrajih Kočevje,

¹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15. Za podrobnejše študije o nemškem naseljevanju slovenskega prostora glej zlasti: Ante Beg, *Slovensko-nemška meja na Kočevskem* (Ljubljana, 1911); Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja* (Ljubljana, 1955); Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, zv. 1–5.

² Marinc, Rogatec, str. 87.

³ Prav tam, str. 88.

⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 14.

⁵ Pri popisu prebivalstva, ki ga je izvedla Kraljevina SHS, za razliko od zadnjega avstrijskega ljudskega štetja (1910) niso več spraševali po občevalnem, temveč maternem jeziku (Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 109).

⁶ O problematiki popisov prebivalstva v Jugoslaviji glej: Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15–23, in Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 108–114.

Novo mesto in Črnomelj) pa 12.680.⁷ Strnjena poselitev nemške manjšine na slovenskih tleh je bila v tistem času še samo v Apaški ravnini, drugje so slovenski Nemci prebivali razpršeno po slovenještajerskih mestih in trgih kot trgovci, industrialci, obrtniki in člani svobodnih poklicev. Največ nemških meščanov je bivalo v Mariboru (6.497), Ptuj (969), Celju (848) in Ljubljani (1.709).⁸ V vzhodnoslovenskem trgu Rogatec ob meji z današnjo Republiko Hrvaško je po avstrijskih virih pred letom 1918 živelo 536 Nemcev oziroma 81 % prebivalcev, kar potrjuje dejstvo, da so ožje slovenještajerske trge pred koncem prve svetovne vojne obvladovali gospodarsko močnejši nemški trgovci in obrtniki.⁹ Celo po razpadu habsburške monarhije in ustanovitvi Kraljevine SHS, ko je nemška manjšina sicer izgubila politični in kulturni vpliv, so Nemci kljub svojemu številčnemu zmanjšanju ohranili gospodarsko moč, saj so obvladovali železarsko, lesno in elektroindustrijo, industrijo jekla, strojil in usnja, velike tekstilne tovarne in tovarne emajlirane posode. Poleg tega so bili lastniki vse veleposesti ter velikih gozdnih in vinogradniških površin. Zaradi tega je bilo večinsko slovensko prebivalstvo, ki je razen nekaterih izjem prihajalo iz pretežno nižjih in šibkejših družbenih slojev, odvisno od gospodarsko močnejše nemške manjšine.¹⁰

Začetki Kulturbunda z ozirom na slovenski prostor

Po zlomu avstro-ogrske monarhije in nastanku Kraljevine SHS leta 1918 so se slovenski Nemci organizirali v pevske, športne in evangeličanske cerkvenih društvih ter denarnih zavodih.¹¹ Jugoslovanski Nemci so si po sklenitvi mirovne pogodbe (Saint-Germain) in dodatne pogodbe o zaščiti manjšin ob vidnem nezaupanju v Društvo narodov želeli varovalo, ki naj bi jih ščitilo pred krivicami in preprečevalo kršenje nemških manjšinskih pravic v jugoslovanskem prostoru. Zato je weimarska Nemčija podala zahtevo po oblikovanju lastne krovne organizacije nemških manjšin v Kraljevini SHS, kar se je uresničilo z ustanovitvijo Švabsko-nemške prosvetne oziroma kulturne zveze (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* ali SDKB).¹²

Ustanovno srečanje SDKB je po daljših pogajanjih z deželnimi in osrednjimi oblastmi potekalo 20. junija 1920 v Novem Sadu v Srbiji, kjer so sodelovali tudi Nemci iz slovenskega prostora.¹³ Pravila Kulturbunda so se zgledovala po pravilih podobne organizacije sudetskih Nemcev in srbske kulturne zveze *Prosvjeta* iz časa delovanja v Bosni in Hercegovini pod habsburško nadoblastjo. Sprejeta pravila je po zahtevi vlade, naj se v pravilnik vnesejo manjše spremembe, odobril takratni notranji minister Svetozar Pribičević. Najpomembnejša točka programa je bilo oblikovanje šolskega programa z zahtevami nemške narodnostne manjšine in opravljanje naslednjih nalog: širiti nemške knjige, umetniška dela, muzikalije in filme, ustanavljati in pospeševati knjižnice in druge vzgojno-kulturne ustanove, organizirati predavanja ter skrbeti za vzgojo nemških učiteljev, duhovnikov, socialno skrbstvo in gospodarske ustanove. Dr. Georg Grassl je ob ustanovitvi oblikoval geslo »zvestoba državi in narodu« (*Staatstreue und Volkstreue*). Prvi predsednik je postal novosadski trgovec Josef Menrath, prvi generalni sekretar pa omenjeni Grassl. Kulturbund je bil sprva nepolitična zveza, kajti Nemci takrat še niso imeli volilne pravice, saj še ni minil opcijski rok, določen z mirovno pogodbo.¹⁴ Volilno pravico za volitve v konstituantno (ustavodajno skupščino) in občinske odbore so dobili šele konec leta 1921, s tem pa tudi možnost političnega organiziranja. Že aprila 1924 je vlada Kraljevine SHS na zahtevo ministra Pribičevića (kot povračilni ukrep zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem) osrednjo nemško kulturno organizacijo Kulturbund razpustila.¹⁵

O lastni politični organizaciji so začeli prvi razmišljati Nemci na Spodnjem Štajerskem. *Cillier Zeitung* je že januarja 1920 predstavila program *Spodnještajerske gospodarske stranke* (*Untersteirische Wirtschaftspartei*) s sedežem v Celju, vendar zaradi političnih razmer do njene ustanovitve takrat še ni prišlo.¹⁶ Ustanovitev centralne kulturbundovske matice vodinskih Nemcev se je v slovenskem prostoru leta 1921 potrdila z oblikovanjem *Stranke Nemcev v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, vendar ta ni doživela načrtovanega razmaha. V naslednjem letu (1. oktobra 1922) je zato prišlo v Mariboru do ustanovitve *Političnega in gospodarskega združenja Nemcev v Sloveniji* (*Politischer und Wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien*), ki ga je oblast z nepotrditvijo pravil zaradi zavedanja gospodarske moči spodnještajerskega nemštva prav tako precej časa zavirala.

⁷ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 108–109. To pomeni, da se je v primerjavi z zadnjim avstrijskim ljudskim štetjem iz leta 1910 število nemško govorečih na Slovenskem precej zmanjšalo. Po avstrijskem štetju je prebivalstvo z »nemškim občevalnim jezikom« tvorilo okoli 10 % celotnega prebivalstva na Slovenskem, pri štetju leta 1921 pa se je delež nemškega prebivalstva skrčil na zgolj 3,93 % vsega prebivalstva Slovenije.

⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 14.

⁹ Marinc, Rogatec, str. 87.

¹⁰ Rendla, Nasilje, str. 118–119.

¹¹ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 1.

¹² Gelt, *Vpliv Kulturbunda*, str. 9.

¹³ Biber, Kočevski Nemci, str. 30. Slovenski Nemci so na ustanovno skupščino Kulturbunda poslali številne predstavnike, med katerimi je bil advokat dr. Ernst Mrawlag iz Maribora, ki se je v pozdravnem nagovoru zavzel za enoten nastop vseh Nemcev od Donave do Karavank (Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33).

¹⁴ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33.

¹⁵ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 127, 131.

¹⁶ Prav tam, str. 127–128.

Člani združenja so izvajali nadzor nad manjšinskimi določbami iz pariške mirovne pogodbe, skrbeli za nemško politično zastopstvo v beograjski narodni skupščini ter oblastnih skupščinah v Ljubljani in Mariboru, sodelovali na kongresih evropskih narodnih manjšin in krepili nemško narodno zavest z ustanavljanjem nemških knjižnic in bralnih krožkov, prirejanjem pevskih proslav, ukvarjanjem s številnimi športnimi disciplinami, poglobljenim delom evangeličanskih cerkvenih društev (v Mariboru je bil sedež nemškega evangeličanskega seniorata), praznovanjem nemških običajev, oblačenjem v narodne noše ter vzpostavljanjem nemškega tiska na Slovenskem.¹⁷ Društvo se je poskušalo politično angažirati, vodil ga je notar Lothar Mühleisen.¹⁸ Ob razglasitvi šestojanuarske diktature leta 1929 je bilo – tako kot vse druge politične stranke in društva – ukinjeno.¹⁹

Na Slovenskem so se uveljavila tri nemška organizacijska središča: v Celju, Mariboru in Kočevju. V Celju je izhajalo nacionalistično obarvano nemško glasilo *Cillier Zeitung*, delovala so številna društva (moško pevsko društvo, telovadno društvo Atletik in smučarski klub), aktivna pa je bila tudi evangeličanska cerkvena občina z nemškimi upravnim jezikom.²⁰ Nemci na Kočevskem so se povezovali v kočevskem pevskem društvu (ustanovljeno aprila 1923), katerega delovanje je bilo med 3. avgustom in 30. novembrom 1926 prekinjeno zaradi organizacije izleta v Celovec in udeležbe na tamkajšnjih protijugoslovanskih manifestacijah. Veliki župan ljubljanske oblasti je posledično društvo in petje pesmi »*Die Wacht an der Kulpa*« začasno prepovedal. Podobno vlogo in usodo je delilo kočevsko čitalniško društvo, ustanovljeno leta 1896, razpuščeno leta 1925 in zopet obnovljeno naslednje leto. Kočevski Nemci so se povezovali še v okviru Študentskega podpornega društva (ustanovljeno v začetku leta 1928), Društva za zaščito ptic (ustanovljeno leta 1924 in razpuščeno naslednje leto), Kočevskega športnega društva, ki je bilo ustanovljeno leta 1924 in je delovalo do konca leta 1929, ter gasilskih društev in zvez. Kočevska mestna hranilnica je bila na Kočevskem največji nemški denarni zavod, k njej so spadale še razne krajevne hranilnice in posojilnice v številnih kočevskih okrajih.²¹

Pred letom 1929 se je torej na slovenskih tleh kulturbundovska krajevna skupina za krajši čas oblikovala zgolj v Kočevju, kjer je ob Štajerski živelo največ Nemcev, širjenje nacističnega gibanja med kočevski-

mi Nemci pa je bilo dokaj hitro.²² Kočevski Nemci (za razliko od štajerskih Nemcev konservativno in katoliško usmerjeni) so bili namreč že pred ustanovitvijo kulturbundovske sekcije politično organizirani v *Kočevski kmečki stranki* (*Gottscheer Bauernpartei*), ki so jo oblasti po preteku opcijskega roka na Slovenskem dovolile najprej (ustanovljena že 20. novembra 1921). Pod vodstvom župnika Josefa Eppicha iz Stare cerkve je delovala do šestojanuarske diktature leta 1929, nakar je bila razpuščena.²³ Nacistične ideje so se na Kočevskem med mlado generacijo začele širiti že leta 1929 z organiziranjem domačih vaških večerov, tajnih sestankov, izletov in skrivnih šolskih taborišč, pozneje (zlasti v letih 1935–1940) pa z ustanavljanjem ilegalnih vaških knjižnic z nacistično literaturo. Kočevski mladinci so se pod pretvezo strokovnega študija politično vzgajali, kalili in urili za voditeljska mesta v nemškem rajhu.²⁴

Razkol med starejšo in mlajšo generacijo Nemcev

Kakor v celotni Jugoslaviji se je tudi v Sloveniji v tridesetih letih minulega stoletja vse bolj širilo nacistično gibanje.²⁵ Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je v nemških organizacijah kot posledica svetovnonazorskih razlik prihajalo do čedalje očitnejših trenj in nasprotij med starejšo (t. i. vlogradniški Nemci oziroma »*Weingartendeutsche*«) in mlajšo generacijo Nemcev, ki je želela priti do vodilnih funkcij. Starejšo generacijo (pretežno je izhajala iz vrst vodstva v Novem Sadu ustanovljenega Kulturbunda) so tvorili predstavniki radikalnega – še liberalno usmerjenega – avstrijskega nemštva, radikalnejši in nacistično usmerjeni mladi pa so pod okriljem t. i. »obnoviteljskega gibanja« predstavljali miselnost vzhajajočega nacionalsocializma. Kljub vztrajnemu opozarjanju pripadnikov starejše generacije, da lahko nacistično udejstvovanje nemški manjšini v Jugoslaviji prinese zgolj nesrečo, so v boju za prevlado zmagali mladi,²⁶ s čimer se je začela splošna radikalizacija nemštva na Slovenskem, pomlajenemu Kulturbundu pa je bila začrtana nova nacificirana razvojna pot.²⁷ Radikalizacija nemškega manjšinskega dela je pri celjskih Nemcih ustvarila prepričanje, da mora to izzvati razpust Kulturbunda, zato se je po letu 1933 njegovo članstvo razdelilo v skupine, da so lahko delovale dalje.²⁸

¹⁷ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 2; Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 129.

¹⁸ Kasneje je dr. Mühleisen postal vodja krajevne celice Kulturbunda v Mariboru, njegov namestnik pa je bil protestantski pastor Johann Baron. Avstrijski generalni konzul je oba razglasil za najbolj dejavna in živahna promotorja nacizma v Mariboru (Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 350).

¹⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33.

²⁰ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 2.

²¹ Biber, *Kočevski Nemci*, str. 29.

²² Prav tam, str. 30.

²³ Biber, *Kočevski Nemci*, str. 30; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33; Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 129.

²⁴ Otterstädt, *Die Volksgruppe*, str. 21–22.

²⁵ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91.

²⁶ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 139.

²⁷ Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 2; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 91.

²⁸ Marđetko, *Trdnjava*, str. 22.

Razmah Kulturbunda v Sloveniji: nacifikacijsko in radikalizacijsko razdobje 1931–1939

Po dveh razpustih (razdobji od 11. aprila 1924 do 12. januarja 1927 in 6. januarja 1929 do 28. avgusta 1930)²⁹ se je Kulturbund v Sloveniji razmahnil šele po letu 1931, ko je prišlo do njegove ponovne obnove, njegova pravila pa so bila odobrena z veljavnostjo za celotno državo.³⁰ Pri ponovni odobritvi delovanja SDKB in ustanavljanja krajevnih skupin je veliko vlogo odigrala tudi spremenjena manjšinska politika Jugoslavije, do katere je leta 1930 prišlo zaradi njenege vzporednega zunanjepolitičnega in gospodarskega navezovanja na Nemčijo.³¹ Ob ponovni vzpostavitvi delovanja kulturbundovskih celic je splošno priznано geslo »Zvesti narodu – zvesti državi!« (*Volkstreu – Staatstreu!*) v veljavi ostalo še nekaj časa, dokler ni bilo s Hitlerjevim prihodom na oblast zamenjano z novim,³² »Neustrašen, resničen in zvest!« (*furchtlos, wahr und treu!*).³³

Na Slovenskem sta bili najprej ustanovljeni celici v Mariboru in Celju. Ustanovitveno srečanje celjske kulturbundovske krajeвне skupine je potekalo 27. julija 1931 v hotelu Post, ki je bil v lasti ustanovitelja in predsednika nemškega športnega društva Athletik Franza Rebeuschegga; ta je bil tudi član mestnega sveta, referent za klavnico, član mesarskega združenja, načelnik gostilničarskega združenja, član upravnega odbora Mestne hranilnice in mestnega avtobusnega podjetja. Sestanek je sklical odvetnik in kandidat Nemške gospodarske stranke (NGS) na volitvah v Narodno skupščino leta 1923 dr. Walter Riebl. Trgovec Daniel Rakusch je zahteval, da morajo biti v vodstvene kroge celjske celice izvoljeni ljudje iz uglednih celjskih gospodarskih in intelektualnih krogov.³⁴ Ob ustanovnem dnevu je celica v Celju štele 40 članov, kasneje pa je število nenehno raslo.³⁵ Od pomladi 1933 so se številni celjski in drugi Nemci začeli pozdravljati s »Heil Hitler«, pod zavihkom pa so za nameček nosili značke s kljukastim križem.³⁶ Celjski *Deutsche Zeitung* je že 9. marca 1933 jasno in javno izrazil simpatijo do Hitlerja in nacističnega gibanja.³⁷ Hitler je v zameno v enem izmed svojih prvih javnih govorov po prevzemu oblasti pohvalil Nemce v Sloveniji in *Deutsche Zeitung*.³⁸ Avstrijski konzul v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberg je sredi junija 1934 na potovanju po severnih predelih Slovenije ugo-

tavljal,³⁹ da je kulturbundovska krajevna skupina v Celju (podobno kot v Mariboru) »center nacistične miselnosti in duhovno središče nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini«. ⁴⁰ S celjskega območja izhajajo zagreti promotorji nacionalsocializma in veliki financerji nacistično usmerjenih aktivnosti: odvetnik dr. Fritz Zangger, trgovec Gustav Stiger, pastor Jakob May, industrialec Westen,⁴¹ veletrgovec z železnino Rakusch in lastnik šoštanjske tovarne usnja Woschnagg.⁴² Celjska struja naj bi bila radikalnejša od ljubljanske, najradikalnejši pa naj bi bili organizaciji na Ptuj in v Mariboru.⁴³ Ljubljanska skupina Kulturbunda pod vodstvom Hermanna Brandta naj bi bila po poročanju avstrijskega konzula med manj aktivnimi. V Kočevju je vodja tamkajšnjega Kulturbunda odvetnik dr. Hans Arko celo sprejel resolucijo, s katero se je zavzel za prepoved petja slovenskih pesmi v cerkvi. Kljub dejstvu, da na Jesenicah celica SDKB v času konzulovega popotovanja po Sloveniji še ni obstajala, pronacistična propaganda pa je bila vidna, je bilo Jesenicam dodeljeno posebno mesto v mreži nacističnih postojank na Slovenskem.⁴⁴

26. avgusta 1931 je bila oblikovana krajevna skupina SDKB na Ptuj, tri dni kasneje v Kočevju, nazadnje pa še 16. januarja 1932 v Ljubljani.⁴⁵ Že spomladi 1933 so na hišah v Kočevju in na Kočevskem začeli izobešati kljukaste križe, kočevski Nemci pa so skupinsko v zasebnih notranjih prostorih redno poslušali nemška radijska poročila in Hitlerjeve govore. Pri širjenju nacistične propagande naj bi pomagali še evangeličanski župniki v Mariboru, Celju in Ljubljani. V ljubljanskih trafikah naj bi bilo mogoče kupiti nacistični list *Völkische Beobachter*, v kavarnah in večjih gostilnah pa naj bi bili na razpolago najpomembnejši nemški časniki.⁴⁶

Po neuspelem nacističnem državnem udaru proti Dollfusovi avtoritarni (stanovski) vladi v Avstriji 25. julija 1934, v katerem so nacisti zveznega kanclerja dr. Engelberta Dollfusa hudo ranili (za posledicami napada je umrl), je sledil val nacističnih pribežnikov, ki so se po propadlem puču zatekli v Jugoslavijo, kjer so zanje ustanovili posebna taborišča v Varaždinu, Bje-

²⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92.

³⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33.

³¹ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 134.

³² Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*, str. 2–3.

³³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 109–110.

³⁴ Mardetko, *Trdnjava*, str. 22.

³⁵ Terčak, *Celjski stari pisker*, str. 13.

³⁶ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 134.

³⁷ *Deutsche Zeitung*, 23. 3. 1933, str. 1.

³⁸ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 134–135.

³⁹ Konzulova opažanja, mnenja in ugotovitve o delovanju in značaju posameznih celic SDKB, do katerih je prišel na potovanju po Sloveniji in jih ovekovečil v pismih, poslanih avstrijskemu zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu na Dunaj, veljajo za verodostojen zgodovinski vir, saj jih dokazuje še kopica drugih dokumentov in znanstvenih izsledkov (Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 351).

⁴⁰ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 350–351.

⁴¹ Financiral naj bi tudi pronacistično usmerjen list *Deutsche Zeitung*, po njegovi zaslugi pa je bila nacistična aktivnost vidna celo na Jesenicah, kjer je bil Westen večinski lastnik Kranjske industrijske družbe (Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 136; Nečak, *Avstrijska legija II*, str. 52–54).

⁴² Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 136.

⁴³ Prav tam, str. 135.

⁴⁴ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 351.

⁴⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 33–34.

⁴⁶ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 135.

lovaru in Slavonski Požegi. Njihovo začasno življenje v Jugoslaviji in stroške bivanja so pokrivali nekateri bogati, nacistično usmerjeni in čuteči pripadniki nemške manjšine na Slovenskem, med katerimi je bil celjski veleindustrialec Westen. Politično in propagandno so jim pomagali še krogi okoli *Marburger Zeitung*. V začetni fazi njihovega begunstva so pribražali in se zadrževali v majhnih obmejnih krajih ter v okolici Celja, Ptuja in še posebej v Mariboru, kjer so imeli sorodnike in znance. Nemški mladinci iz Maribora, ki so se oktobra 1933 organizirali v posebno ločino izven Kulturbunda, so nacističnim pučistom priskočili na pomoč v obliki polnih tovarnjakov živil ter z njimi vzdrževali kurirske zveze.⁴⁷

Jugoslovanska politika je bila v tem obdobju izrazito protiaavstrijska (ob nacističnem puču v Avstriji so bile na avstrijske meje poslane celo enote jugoslovanske vojske) in posledično protiitalijanska, vsaj od leta 1933 pa je vlada v Beogradu delovala bolj pronacistično. Oblastno ustoličenje Hitlerja januarja 1933 je jugoslovanska država spremljala s slabo prikrito naklonjenostjo. Od pomladi leta 1934 obstajajo poročila o povezovanju in tesnem sodelovanju med avstrijsko NSDAP in jugoslovansko politiko. Maribor in Ljubljana sta postala celo oporišči avstrijske NSDAP, od koder so izvajali protiaavstrijsko dejavnost.⁴⁸ Dober mesec pred julijskim pučem sta avstrijska diplomacija na čelu s konzulom v Ljubljani (grof dr. Heinrich Ōrsini-Rosenberg) in policija Jugoslavijo oziroma Slovenijo označili za Avstriji sovražno in nacistični Nemčiji naklonjeno deželo. Konzul je Kulturbundu pripisal tesno vez z Nemčijo, vse to pa je sredi junija 1934 podrobneje pojasnil v pisnih kancelerju Dollfussu, v katerih je poudaril intenzivirano nacionalsocialistično propagando članov krajevnih skupin SDKB v Mariboru, Celju, Ptuju, Ljubljani in Kočevju.⁴⁹

Jugoslovanske oblasti se po spodletelem julijskem puču nacistov v Avstriji niso odločile za radikalnejše protiukrepe. Tako sta nacifikacija in radikalizacija nemške manjšine v Sloveniji (s tem pa tudi kulturbundovskih struj) še vedno opazno naraščali.⁵⁰ K temu je dodatno pripomoglo opazno popuščanje najvišjih državnih sodnih organov pri obravnavanju obtožb širjenja hitlerjanske propagande.⁵¹ V letih 1931–1933 je bilo torej v Sloveniji ustanovljenih pet krajevnih skupin Kulturbunda, v letih 1934–1936 pa so se po raznih krajih in vaseh na Kočevskem in slovenskem Štajerskem (v Slovenj Gradcu, Radljah ob Dravi in Slovenskih Konjicah) oblikovale še številne lokalne celice.⁵² Ponekod je nacistična usmeritev povsem prevladala. Stara kulturbundovska gesla so

bila sedaj zamenjana z znanim nacističnim sloganom: »*Ein Volk, ein Führer*«.⁵³

Kmalu potem, ko so bile po raznih slovenskih krajih oblikovane kulturbundovske krajevne skupine, jih je jugoslovanska oblast zlasti zaradi njihovega nacionalsocialističnega predznaka, čedalje odkritejše usmerjenosti in političnih napadov večje število zopet ukinila. Najprej so leta 1934 razpustili celico v Slovenskih Konjicah, po prevzemu funkcije notranjega ministra dr. Antona Korošca v novi Stojadinovičevi vladi junija 1935 pa so si ukinitve sledile druga za drugo: maja 1935 v Radljah, oktobra istega leta v Mariboru, konec marca 1936 izrazito nacistično usmerjeno krajevno celico v Ljubljani, Kočevju in Stari Cerkvi, aprila 1936 v Nemški loki, julija v Celju, septembra pa še v Livoldu in Dolnji Topli rebrji. Do ponovne obnovitve Kulturbunda leta 1939 je v Sloveniji tako obstajalo ali delovalo le nekaj posamičnih krajevnih skupin.⁵⁴ V razdobju formalnopravne prepovedi delovanja in, kot se je kasneje izkazalo, začasne razpustitve so naloge Kulturbunda prevzele legalne organizacije ter dovoljena športna, pevska, gasilska in druga kulturna društva, v katerih je bila zbrana zlasti mladina nemške manjšine, ki je bila že skorajda povsem prežeta z nacistično miselnostjo in pod vplivom nacificiranega vodstva.⁵⁵ V Celju sta to bila *Athletiksport Klub* in *Männergesangsverein*.⁵⁶ Leta 1939 je jugoslovanska vlada obuditev delovanja SDKB ponovno legalizirala. V zameno za to so morali nacisti potrditi pravila slovenske Prosvetne zveze na Koroškem.⁵⁷ To je bilo zadnjič, ko je lahko Kraljevina Jugoslavija v odnosih z Nemčijo še uveljavila načelo recipročnega delovanja.

Po priključitvi Avstrije nemškemu rajhu (*Anschluss*) marca 1938 se je nacifikacija nemške manjšine in s tem Kulturbunda kljub jugoslovanskim omejitvam in prepovedim delovanja dodatno stopnjevala.⁵⁸ Po vdoru nemških čet v Prago, vzpostavitvi nemškega protektorata nad Češko in Moravsko ter posledični mednarodni krizi poročila britanskega poslaštva v Beogradu (april 1939) navajajo, da je bila nemška manjšina v Sloveniji v stanju »*zadrževane vznemirjenosti, zasvojena z nacistično doktrino, večina njenih članov pa je brez dvoma upala, da bodo kmalu združeni z rajhom*«.⁵⁹ Po *Anschlussu* in še posebej po okupaciji Češke marca 1939 so se nekateri kulturbundovci kot del nacistično usmerjene nemške manjšine v Sloveniji aktivno vključili v obveščevalno delo za *Sicherheitsdienst* (SD) in vojaško obveščevalno službo *Abwehr*. Pomembna postojanka nemške obveščeval-

⁵³ Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 137.

⁵⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 92; Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 56–57.

⁵⁵ Kregar, *Vigred se povrne*, str. 23.

⁵⁶ Kregar in Žižek, *Okupacija*, str. 6.

⁵⁷ Ferenc in Godeša, *Slovenci*, str. 177.

⁵⁸ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 141.

⁵⁹ Biber, Britanska diplomatska poročila, str. 99.

⁴⁷ Nečak, *Prispevek*, str. 103–111.

⁴⁸ Nečak, *Avstrijska legija II*, str. 30–31.

⁴⁹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 349–350.

⁵⁰ Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 137.

⁵¹ Ratej, *Svastika*, str. 15.

⁵² Malnar, *Kulturbund*, str. 339.

ne službe je bila skupna obmejna železniška postaja v Mariboru, kjer so od leta 1936 vlake prevzemali avstrijski oziroma od leta 1938 nemški železničarji. Po Hitlerjevem napadu na Poljsko 1. septembra 1939 je jugoslovanska vlada iz zaporov izpustila 2.300 Nemcev, jugoslovanskih državljanov, ki so bili iz političnih razlogov priprti v Donavski in Dravski banovini, oktobra 1939 pa je banska uprava Dravske banovine končno odobrila še pravila in izdala dovoljenje za obnovev Kulturbunda v Sloveniji.⁶⁰

Socialna sestava in vsakdan kulturbundovcev ter načini širjenja nacistične propagande

Profesor Franjo Baš, poznavalec nemštva na slovenskem Štajerskem, je napravil izčrpno analizo socialne sestave nacionalsocialističnih voditeljev v Kulturbundu. Ugotovil je, da so izvirali iz skoraj vseh socialnih plasti slovenještajerskega nemštva in iz vseh stanov (izobraženstva, obrtništva, zasebnega nameščenstva in posestnikov), razen trgovskega in delavskega. Izjema je bil zgolj Ptuj, kjer so nacistični voditelji izhajali iz podeželskega meščanstva, pri čemer so prednjačili zemljiški posestniki in trgovci. Druga značilnost je bila njihova nizka starost. Članov, starih nad 70 let, je bilo zelo malo. Največ je bilo mlajših od 40 let. Ti so pripadali generaciji, ki je v mladostni dobi v času prve svetovne vojne doživela in občutila nemške vojaške, gospodarske in družbene napore.⁶¹

Sestanki, srečanja in zborovanja kulturbundovskih organizacij se niti vsebinsko niti po zunanji podobi skorajda niso razlikovali od tovrstnih aktivnosti nacionalsocialistične stranke v Nemčiji. Na javnih zborovanjih sicer ni bilo Hitlerjevih slik ali kljukastih križev, običajno so bile tri germanske rune, ki so predstavljale geslo obnoviteljev Kulturbunda: »Ehre« (čast), »Blut« (kri) in »Boden« (zemlja). To je še najbolj spominjalo na Darréjevo geslo »Blut und Boden«.⁶² V vsakem primeru pa so v kulturbundovski skupnosti prepevali nacistične pesmi in pozdravljali z nacističnim pozdravom. V javnih govorih hvalospevi niso bili namenjeni neposredno Hitlerju in nacizmu, so pa s poudarjanjem ljubezni do zemlje in povezanosti z velikonemškim rajhom kulturbundovci dali jasno vedeti, da stojijo strnjeni in enotni za nacističnim gibanjem.⁶³

O delovanju in aktivnosti kulturbundovcev v lokalnem okolju nekaj podrobnosti izvemo iz spominov Franca Buta, poznejšega partizanskega borca iz Kostrivnice (danes del občine Rogaška Slatina), ki se v svojih zapisih spominja časov pred drugo svetovno vojno, ko se je na jugoslovanskih tleh pojavljala čedalje večja gospodarska kriza. Novice o gospodarsko

Nacistično obarvano zborovanje celjske sekcije Kulturbunda januarja 1941 ([https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_\(Yugoslavia\)\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_(Yugoslavia)))).

prerogeni Nemčiji pod Hitlerjem so pricurjale tudi do obubožane Štajerske. Govorilo se je, da v rajhu vlada pravo blagostanje, da kmetje in delavci dostojno živijo in da imajo skoraj neomejene možnosti za zaslužek. Kulturbund iz Rogatca je v skladu s širjenjem takšne propagande v večje kraje (Rogaško Slatino, Poljčane, Šmarje pri Jelšah in še kam) pošiljal nemčurje, ki so se kot izletniki zlasti po vaseh pogovarjali z domačini o Hitlerjevi Nemčiji in njenem visokem življenjskem standardu. Revni sloji – mali kmetje, poljedelski in sezonski delavci, manj kvalificirani delavci in brezposelni – so se tej načrtni propagandi in demagogiji spričo težkih razmer hitro uklonili in ji sledili.⁶⁴

Dober vpogled v izvajanje nacistične propagande in vzroke njenega uspeha na območju Maribora podaja zgodovinar Marjan Žnidarič. Navaja, da so v Mariboru in okolici ob demagoških besedah domačih kulturbundovcev številni celo občudovali nemški red. Ugajali sta jim moč in odločnost nacistov, verjeli so v njihovo socialno poslanstvo. O tem so jih že mesece pred okupacijo prepričevali avstrijski (zlasti graški) časopisi in graški radio v posebni slovenski oddaji. Uspešno bohotenje nacionalsocialistične propagande pred drugo svetovno vojno na območju Maribora Žnidarič pripisuje še neodzivnosti oziroma pasivnosti jugoslovanskih oblasti, ki v letih pred vojno niso storile skorajda ničesar, da bi zatrle širjenje nacizma. Zanimarjale so tudi hude socialne probleme med osiromašenim mariborskim industrijskim delavstvom. Zaupanje v nacistično propagando in demagoške obljube se je dodatno okrepilo, ko se je aprila 1941 brezposelnost občutno zmanjšala, mezde pa celo povečale. Še posebej predmetna revščina in brezposelnost so dobili delo, imeli so obilo okupatorjevih reichsmark, zato so bili z novimi razmerami

⁶⁰ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 212, 219, 231.

⁶¹ Malnar, *Kulturbund*, str. 346; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 103.

⁶² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 103.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ But, *Zapisi*, str. 16–18; Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 27.

sprva zelo zadovoljni. Dokler so bile zaloge, sta bila hrana in industrijsko blago dokaj dosegljiva. Družine z velikim številom otrok so ob uvedbi okupatorjevih živilskih nakaznic imele dovolj moke, masla in sladkorja. Neprestano so vrteli nacistične propagandne filme, navadnemu preprostemu človeku so vsepovsod dopovedovali, da ni Slovenec, temveč zgolj vindišarsko govoreči Štajerec, ki pa je krvno in zgodovinsko gledano vendarle Nemec.⁶⁵ Nova pionirska raziskava zgodovinarke Mateje Ratej, ki je pred kratkim izdala znanstveno monografijo o širjenju hitlerizma v tridesetih letih prejšnjega stoletja v mariborskem okolišu, na podlagi temeljitega in sistematičnega pregledovanja kazenskih spisov okrožnega sodišča v Mariboru navaja, da so leta 1939 ob intenzivni agitaciji v Kulturbund vstopali številni Slovenci širšega mariborskega okoliša. Pri večini je šlo za običajne ljudi »na dobrem glasu«.⁶⁶

Propagandno obarvani izleti, ki so jih med svetovnjima vojnama organizirali pod krinko turizma in so bili v resnici namenjeni razpihovanju promocije o prerojeni nacistični državi, so potekali tudi drugod po Sloveniji. Na Kočevskem so v vojnem času (pred letom 1941) jugoslovanske oblasti poskušale omejiti potovanja nemških turistov in izletnikov, pri čemer so tujcem brez posebnega dovoljenja omogočale zgolj tranzit po glavni cesti in železnici.⁶⁷ Iz Marinčevih zapisov lahko za območje Rogatca dobimo uvid v delovanje lokalne celice. Tamkajšnji člani SDKB so se med svetovnjima vojnama redno sestajali, na srečanjih pa so jedli tradicionalni nemški »Eintopf«. Za izobraževalne potrebe so imeli na voljo veliko različnih nemških revij in časopisov. *Anschluss* marca 1938 je tako kot drugod tudi v Rogatcu povzročil veliko vznemirjenja na obeh straneh. Kulturbundovci so govorili, da bo Hitlerjeva Nemčija v kratkem zasedla in pod svojo upravo vključila še Slovenijo oziroma Jugoslavijo. Zaostritev odnosov med zavednimi Slovenci na eni strani ter kulturbundovci, petokolonaši, nemčurji in drugimi pronacistično usmerjenimi simpatizerji na drugi se je stopnjevala še ob sudetski krizi in okupaciji Češkoslovaške jeseni 1938.⁶⁸ Na dan Hitlerjevega plebiscita za Veliko Nemčijo 10. aprila 1938 so Nemci v okolici Maribora na številnih hišah izobesili zastave s kljukastimi križi in javno vzklikali: »*Ho-ruck bis Steinbruck; Halte fest bis Triest*«. ⁶⁹ Že v drugi polovici marca 1939, ko je Hitlerjeva Nemčija razkosala ostanke Češkoslovaške ter razglasila protektorat nad Moravsko in Češko, so alarmantne govorice o bližajočem se vdoru nemških čet v Slovenijo (razpihovali so jih kakopak domači Nemci) dosegle vrhunec.⁷⁰ Spomladi 1939 se je neki mladi domačin,

zaposlen v delavnici državnih železnic z mariborskega Pobrežja in zagovornik hitlerjanstva, pohvalil: »*Mi v Mariboru zajebavamo žandarmerijo in policijo, pa nam nič ne morejo*«. ⁷¹

Zlasti po nacistični okupaciji Češkoslovaške in vzpostavitvi protektorata so na Kočevskem nacistični izpadi z javnimi nacionalsocialistično obarvanimi manifestacijami postali še številnejši. Hitlerjev petdeseti rojstni dan so slavili s kresovi in raketami, praznovali so po gostilnah in prepevali nacistične bojne pesmi.⁷² V Apaški ravnini so Nemci konec marca 1939 organizirali obsežne demonstracije, ki so prerasle v spopade z oblastjo. 27. marca je zbrana množica pred žandarmerijsko postajo vzklikala Hitlerju in zahtevala: »*Wir wollen heim ins Reich!*«, v naslednjih dneh pa so se nemiri razširili še v nekatere druge kraje ob severni meji.⁷³ Na predvečer Hitlerjevega petdesetega rojstnega dne, 19. aprila 1939, so v okrajih Dravograd, Ptuj, Maribor, Murska Sobota, Laško, Črnomelj, Konjice in Kočevje slovenski Nemci prižigali kresove, streljali s samokresi in spuščali v zrak rakete, na Kočevskem pa so tamkajšnji Nemci prepevali »*Deutschland über alles*« in po gostilnah slavili rojstni dan svojega velikega vodje. Pozno zvečer je po mestnih ulicah v sprevodu zakorakalo trideset nemških deklet. Na Štajerskem, točneje v nemško-jugoslovanskem obmejnem pasu, so se širile govorice, da bo Hitler 1. ali 2. maja okupiral Slovenijo.⁷⁴ Še pred njegovim rojstnim dnem so firerju poleg čestitk in voščilnic pošiljali celo prošnje, naj čim prej zasede Slovenijo.⁷⁵ V Rogatcu so se zavedni krajani ob poskusu praznovanja firerjevega 50. rojstnega dne uprli z organiziranjem patrol in straž z nalogo preprečiti nacistične manifestacije.⁷⁶

Po bliskovitih nemških zmagah na Poljskem, v Skandinaviji in Franciji se je v slovenskem delu kraljevine in drugod po državi močno okrepila popolnoma odkrita in javna nacistična dejavnost. Na letni skupščini Kulturbunda v Kočevju 29. decembra 1940 so bili vsi udeleženci zborovanja v uniformah, pozdravljali so se z nacističnim pozdravom, prostori so bili okrašeni z nacističnimi simboli, pred govorniškim odrom pa so se zvrstili mladinci z bobni in fanfarami ter pri tem vsi navdušeno vzklikali »*Sieg-Heil*«. ⁷⁷ Nacistična propaganda za priključitev slovenske Štajerske k Tretjemu rajhu je vrhunec doživela po kapitulaciji Francije, ko se je nacificirana nemška manjšina začela pripravljati na sprejem nemške vojske.⁷⁸ Med okupacijo sta intenzivno propagando širila tudi tednik *Štajerski gospodar* (izhajal v polomljeni

⁶⁵ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 128–130.

⁶⁶ Ratej, *Svastika*, str. 14.

⁶⁷ Biber, Kočevski Nemci, str. 37.

⁶⁸ Marinc, Rogatec, str. 107.

⁶⁹ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 142.

⁷⁰ Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 142.

⁷¹ Ratej, *Svastika*, str. 15.

⁷² Biber, Kočevski Nemci, str. 36.

⁷³ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 154–155.

⁷⁴ Prav tam, str. 157.

⁷⁵ Prav tam, str. 210.

⁷⁶ Marinc, Rogatec, str. 110.

⁷⁷ Biber, Kočevski Nemci, str. 37.

⁷⁸ Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 144.

slovenščini in nemščini) ter dnevnik *Marburger Zeitung* (uradno glasilo Štajerske domovinske zveze) z rednim obtokom po vsej slovenski Štajerski.⁷⁹

Pomen beograjskega državnega udara

Nacisti so glavino občutljivih osebnih podatkov o nasprotnikih nacistične Nemčije v Jugoslaviji zbrali zlasti v letih 1939–1941 s pomočjo centrov nemške policijske in vojaške obveščevalne službe v Gradcu in Celovcu. Gestapo je pripravljene sezname vseskozi dopolnjeval z ovadbami kulturbundovcev. Viri pričajo o tem, da so bili na izjavah potrebni podpisi treh pripadnikov SDKB, s čimer se je zapečatila usoda osebe na seznamu.⁸⁰

Po častniškem državnem udaru 27. marca 1941 v Beogradu⁸¹ so se pričele poslednje priprave na invazijo. V zadnji sklop načrtovanja napada so med drugim vključili še intenzivnejše izdajalsko-obveščevalne dejavnosti petokolonskih⁸² organizacij, ki so Hitlerjevi Nemčiji že v obdobju pred drugo svetovno vojno izdajale pomembne in občutljive osebnostne podatke iz številnih zaupnih sfer delovanja jugoslovanske države.⁸³ Konec marca in v začetku aprila 1941 so nacisti v Gradcu organizirali več tajnih srečanj in sestankov, na katere so povabili tudi člane vodstvenega kadra Kulturbunda. Na podlagi zbranih in razpoložljivih podatkov so se pogovarjali o moči, nastanjenosti in premikih jugoslovanskih bojnih enot, o pomembnih prometnih povezavah, vojni industriji in pripadajočih objektih, o Nemcem prijaznih in sovražnih organizacijah, društvih in ustanovah ter politično in ideološko zanesljivih ljudeh (t. i. zaupnikih), na katere se bodo lahko zanesli po vdoru v Jugoslavijo. S pomočjo tovrstnih informacij so bili že v dneh pred vojno v Gradcu sestavljeni natančni aretacijski spiski domnevno sumljivih in nevarnih ljudi (nasprotnikov nacistične Nemčije), po katerih so se okupacijske oblasti ravnale po prevzemu občinskih uprav in vzpostavitvi civilnoupornega oblastnega aparata. V skladu s temi vnaprej pripravljenimi sezname je bilo priprtih in iz-

gnanih ogromno Slovencev.⁸⁴ Biber navaja, da so ob okupaciji člani nemške varnostne policije in službe s seboj prinesli tiskane sezname z imeni več kot 3.500 jugoslovanskih državljanov (zlasti iz Slovenije), ki so bili obsojeni na takojšnjo aretacijo.⁸⁵ Pri tem je treba dodati, da so bili kulturbundovci po zasedbi v pomoč tudi pri pripravljanju personalnih kartotek Gorenjcev z vključenimi podatki o narodnosti, rasni in politični pripadnosti, ki so jih sestavljali na Bledu, kjer je deloval sedež štaba dr. Helmuta Glaserja za izseljevanje Slovencev (nemški preseljevalni štab).⁸⁶

Graški uradniški aparat je tovrstne aretacijske pozive (*Verhaftungsbefehl aus Graz*) opremil z osnovnimi podatki o kraju in letu rojstva, številu otrok, zakonskem stanu, poklicu, državljanstvu in kraju bivanja. Na spiskih so se znašli zlasti učitelji, ravnatelji, knjižničarji, pravniki, zdravniki, cerkveno osebje, občinski in poštni uradniki, izobraženci, gostilničarji, posestniki, direktorji ter drugi narodno zavdni in politično aktivni Slovenci. Povsem spodaj je bilo pripisano, da so se navedeni bolj ali manj jasno izkazali za Nemcem sovražne in nasprotno misleče ljudi, katerih večina se je konec marca 1941 udeležila demonstracij, ki so izkazovale ogorčenost ljudi ob pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu.⁸⁷ Niti ni potrebno posebej poudarjati, da se je lahko posameznik na teh spiskih znašel že samo zato, ker je bil pri lokalnem folksdojčeru slabo zapisan. Takšni vnaprej pripravljeni sezname pričajo o dejstvu, da so bile številne tragične usode slovenskih družin zapečatene že v Gradcu še pred začetkom enajstdnevne aprilске vojne.⁸⁸

Da bi sodelovali in pomagali pri kasnejši zasedbi, so bile kulturbundovcem zavoljo pomoči nemškim invazijskim enotam dodeljene funkcije vodnikov (*Sonderführer*), prevajalcev in inštruktorjev. Za prehajanje nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje jim je nemški konzulat v Ljubljani izdal lažne potne liste, ki jih je denimo 29. marca 1941 celjskim Nemcem iz Ljubljane dostavil okrožni vodja Kulturbunda dr. Gerhard May.⁸⁹ O tem je pisal tudi Eduard Paidasch: »Že prej sem dobil od pastora Maya lažni potni list na ime Bayermann. Okoli 7. ure zvečer je prišla k meni Herta Himmer in rekla, da moram takoj do pastora Maya. /.../ Prispel je naravnost z nemškega konzulata v Ljubljani. Vsi Nemci morajo zapustiti državo v roku 24 ur. /.../ Pripravljeni smo za odhod. Žena je hitro pripravila kovčke. Na spanje danes ponoči je nemogoče pomisliti.«⁹⁰ Odpeljali so se 31. marca in

⁷⁹ Siter, *Rogaška Slatina*, str. XVI; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 130.

⁸⁰ Ferenc in Godeša, *Slovenci*, str. 193.

⁸¹ Med relevantno znanstveno literaturo, ki ustrezno prikaže zgodovinsko ozadje in širši kontekst beograjskega puča in njegove neposredne posledice (sprememba vladnega kabineta, zamenjava kralja, odstranitev ostalih regentov in izbruh demonstracij po vsej Jugoslaviji), gl. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks* (Stanford, California: Stanford University Press, 1975), str. 22–47, in *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford, California: Stanford University Press, 2001), str. 39–46.

⁸² Pred drugo svetovno vojno Nemci in pristaši nacizma, ki v nemški državi podtalno delujejo za nacistične interese. Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (<https://fran.si/>) (februar 2021).

⁸³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 131; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131.

⁸⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 131–132; Ferenc, *Razkosanje in aneksionizem*, str. 131–132.

⁸⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 249–250.

⁸⁶ Škerl, *Nacistične deportacije*, str. 781.

⁸⁷ SI AS 1602, š. 2, p. e. 77, *Verhaftungsbefehl aus Graz*.

⁸⁸ Siter, *Rogaška Slatina*, str. 4.

⁸⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 131.

⁹⁰ Arhiv MNZC, fasc. 18, mapa 9: Eduard Paidasch, *Ablauf der Ereignisse von 25. März 1941–16. April 1941 in Cilli*.

Verhaftungsbefehl aus Graz :

Rohitsch:

x) Kušar Friedrich: geb. 17.VIII.1900 in Laibach, geschied., Grundbuchführer r.K., wohnhaft Rohitsch 29, Slowene, zugezogen: 1900

S o t o š e k Zdravko: geb. 23.XI.1898 in Dobrina, verh., 1 Kind, r.K. Schulleiter in Sveti Rok, wohnh.: Dobovec, Slowene, zugez.: 1898

Log a r Miroslav: geb. 9.IX.1897 in Opčnica/Triest, verh., 2 Kinder, r.K., Oberlehrer in Rohitsch, wohnh.: Roh. 40, Slowene, zugez.: 1897

M o d i o Kasimir: geb. 19.I.1904 in Oberburg, verh., 1 Kind, r.K., Bezirksrichter in Roh., wohnh.: Roh. 142, Slowene, zugez.: 1904

S t e f a n c i o s a Anton: geb. 23.IV. 1893 in St. Florian/Roh., verh., r.K., Schulleiter in Donaška gora, wohnh.: Don. gora 69, Slowene, zugez.: 1893

R o j s Karl: geb. 8.VI.1904 in Pragerhof, verh., 5 Kinder, r.K., Kaufmann in Dobovec, wohnh.: Dobovec 29, Slowene, zugez.: 1904

x) R e j a Ivan: geb. 22.IV.1909 in Cosana/Görz, led., r.K., Geschäftsleiter von Schuhhaus Bata Roh. 42, wohnh.: Roh. 44, Slowene, zugez.: 1909

R o z m a n Jakob: geb. 24.VII.1899 in Sava/Aesling, verh., 2 Kinder, Gendameriewachtmeister i.R., dzt. Bezirksparkassensekretär, in Roh. 139, wohnh.: Roh. 109, Slowene, zugez.: 1899

x) T u š e k Anton: geb. 6.I.1902 in Poland/Bischoflak, Oberkrain, verh., 2 Kinder, r.K., Postbeamter in Roh. 19, wohnh.: 52, Slow., zugez.: 1902

x) O b l o t n i k Martin: geb. 13.XI.1895 in Greis/Cilli, verh., r.K., Kaufmann in Humski brod 52/Kroatien, wohnh.: ebenso, Slowene, zugezogen: 1895

x) L a p u c h Viktor: geb. 28.VII.1899 in Roh., led., r.K., Gemeindefeldsekretär Roh. 20, wohnh.: Roh. 33, Slowene, zugez.: 1899

x) B r e z i n š ž a k Mirko: geb. 22.I.11.X.1899 in Hum na Sutli/Kroatien, verh., 2 Kinder, r.K., Elektriker in Straža Glasfabrik, wohnhaft: Roh. 163, Kroatie, zugez.: 1899

K o j c Alojzij: geb. 31.I. 1911 in St. Peter /Bärental, led., r.K., Schuhmacher in Roh. 131, wohnh.: 131 Roh., Slowene, zugez.: 1911

Alle Verhafteten haben sich mehr oder minder deutschfeindlich benommen. Die Meisten nahmen an Demonstrationen für Jugoslawien bei Kriegs-

Graški aretacijski seznam za občino Rogatec. Tovrstni dokumenti, zasnovani že v času med svetovnim vojnima, potrjujejo dejstvo, da so folksdojčerji, kulturbundovci, petokolonaši, nemčurji in drugi pronacistično usmerjeni posamezniki nosili pomemben delež krivde pri poznejših krvavih usodah Slovencev (SIAS 1602, š. 2, p. e. 77, Verhaftungsbefehl aus Graz).

v Gradcu našli nekatere znanke, ki so že prej pobegnili v velikonemški rajh.⁹¹ Potne liste so lahko brez večjih težav pridobili v Rogaški Slatini in Dobrni.⁹² Na vlakih za Špilje je bila strašanska gneča, na Pragerskem je bila še kontrola potnih listov.⁹³ Gestapo je nemudoma izdal povelje, naj nemški obmejni stražarji »begunce«⁹⁴ pustijo preko jugoslovansko-nem-

ške meje. Do 1. aprila je pri Šentilju mejo prečkalo šest transportov, vsega skupaj 2.800 oseb, večinoma nemških državljanov z družinami. Na predvečer invazije 5. aprila je bilo v Gradcu 4.700 »beguncev« iz Jugoslavije, od tega zgolj 500 folksdojčerjev.⁹⁵

Operativna in izdajalsko-obveščevalna aktivnost Kulturbunda pred začetkom druge svetovne vojne je bila pomembna pri doseganju hitre zmage nad oboroženimi silami Kraljevine Jugoslavije. Kulturbundovci so namreč odigrali ključno vlogo v začetni fazi nemške invazije in prvih nekaj tednih po zasedbi slovenskega ozemlja. Številni posamezniki iz predvojnih kultur-

⁹¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 131.

⁹² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 261.

⁹³ Arhiv MNZC, fasc. 18, mapa 9: Eduard Paidasch, *Ablauf der Ereignisse von 25. März 1941–16. April 1941 in Cilli*.

⁹⁴ Namerno pisano v navednicah. Nacisti so tovrstne skupine razglašali za begunce, čeravno niso bežali pred nasiljem, ki ga, z izjemo nekaterih vzklikov, v jugoslovanski državi ni bilo. Nacisti so jih sami priklicali v velikonemški rajh (Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 261).

⁹⁵ Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 261.

Dovolilnice za nošenje in posedovanje orožja, izdane celjskim folksdojčerm in kulturbundovcem 13. aprila 1941, ko so okupatorji že v celoti zasedli slovensko ozemlje. Nekateri celjski Nemci so se sredi aprilske vojne povezali v t. i. varnostno moštvo (Sicherheitsmannschaft) (SI ZAC/70, t. e. 1, sign. 5, Dovolilnice za nošenje orožja članom Kulturbunda, 13. 4. 1941).

bundovskih struj so po uspešni zasedbi slovenskega ozemlja kot nagrado za dobro opravljeno predvojno delo zasedli pomembne funkcije v raznih okupatorjevih uradih, zvezah, organizacijah, društvih ter na drugih pomembnih položajih v upravnem in gospodarskem aparatu.⁹⁶ Znidarič navaja, da naj bi bilo po nekaterih virih in podatkih približno 80 % spodnještajerskih Nemcev (tj. domačih Nemcev) soudeleženi pri pomembnih funkcijah Štajerske domovinske zveze (*Steirischer Heimatbund* ali SHB) in s tem pred aprilom 1941 tudi Kulturbunda, ki je bil v organizacijskem in kadrovskem pogledu predhodnik SHB.⁹⁷

Skoraj vsi kulturbundovci so kasneje, ob nemškem napadu, na čelu s svojim vodjo, protestantskim pastirjem Hansom Baronom,⁹⁸ okupacijo pozdravili,

se je razveselili in jo razglasili za »osvoboditev izpod srbskega jarma«.⁹⁹ Ni pa mogoče trditi, da so se vsi tisti, ki so nemško okupacijo pozdravili, strinjali s poznejšo raznarodovalno in ponemčevalno okupacijsko politiko nacistov.¹⁰⁰

Pod nacističnim gospodvom: 1941–1945

Maribor

Člani mariborske sekcije SDKB tik pred invazijo niso poskrili zgolj orožja, temveč tudi tiste Nemce, ki so ignorirali mobilizacijske pozive v jugoslovansko vojsko.¹⁰¹ 7. aprila ponoči se je ob Dravi med Kamnico in Svetim Petrom zaslišalo streljanje, ki je trajalo kakih šest ur. Med Mariborčani, poskritimi po kleteh, je odjeknila novica o izdaji. Na umika-

⁹⁶ Siter, *Rogaška Slatina*, str. 13.

⁹⁷ Znidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 129–130.

⁹⁸ Zanimivo je, da je bil Hans Baron po okupaciji prvi mariborski Nemec, ki je uvidel, kam pelje nacistična genocidna politika nad Slovenci. Napisal je celo deset strani obsežno protestno pismo in ga naslovil na državno pisarno NSDAP v Berlin. Zaradi svoje javne kritike je prišel v hud spor z oku-

pacijsko oblastjo, po juniju 1942 pa je popolnoma izginil s političnega prizorišča (Znidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 133).

⁹⁹ Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 147.

¹⁰⁰ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 357.

¹⁰¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136.

*Člani Kulturbunda v Mariboru aprila 1941 prevzemajo oblast od tamkajšnje jugoslovanske policije
([https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_\(Yugoslavia\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_(Yugoslavia))).*

jočo se jugoslovansko vojsko spočetka niso streljali nemški vojaki, temveč domači kulturbundovci.¹⁰² V prestolnici slovenske Štajerske so se domači Nemci ob pričetku invazije strnili v vojaške oddelke mariborskega Kulturbunda, ki je bil prek ilegalne radijske postaje v stalni zvezi s prodirajočimi invazijskimi enotami severno od mesta. 7. aprila¹⁰³ je pastor Hans Baron (pokrajinski vodja Kulturbunda za Dravsko banovino) mariborskemu podžupanu Franju Žebotu zagrozil, da bodo za vsakega ubitega mariborskega Nemca usmrtili deset Slovencev. Žebot je pod silnimi pritiski privolil, naj se moštvo Kulturbunda dodeli mestni policiji. Z orožjem in strelivom v rokah so se zbrali pred policijskim poslopjem in pričeli z razoroževanjem jugoslovanskih vojakov, ki so bili prepočasni pri umikanju čez Dravo.¹⁰⁴ Še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske so bile kulturbundovcem formalnopravno izdane dovolilnice za posedovanje in nošenje orožja.¹⁰⁵

V Mariboru so kulturbundovci zavzeli magistrat, izobesili nacistične zastave in že 7. aprila mestno središče polepili z dvojezičnimi lepaki z opozorilnim

razglasom, da se ob prihodu nemških vojakov v mesto ne sme nihče pojaviti na ulicah. Odredili so policijsko uro ob 21. uri zvečer in zadrževanje na ulicah prepovedali skupinam, večjim od dveh oseb. Oboroženi in z nasajenimi bajoneti so nato patrolirali po mestu.¹⁰⁶ Kjerkoli so identificirali zavednega Slovenca, so ga pretepli.¹⁰⁷ Ravno na podlagi pobude kulturbundovcev so bile v Mariboru in drugod izvedene prve aretacije zavednega slovenskega prebivalstva.¹⁰⁸

V noči na 8. april se je vodstvo Kulturbunda, ki je medtem že prevzelo mestno upravo, želelo z osebnimi avtomobili odpeljati k prodirajoči nemški vojski, vendar je moralo ta načrt zaradi minirane ceste opustiti.¹⁰⁹ Zatem so pri kolovozih Jakobskega dola šli invazijski vojski naproti in kričali: »Maribor je svoboden. Oteli smo vam ga iz srbskih rok!«¹¹⁰ Čeravno je nemška vojska v Maribor vkorakala že 8. aprila dopoldne, so oboroženi kulturbundovci policijsko službo opravljali do 24. aprila. Že omenjeni pastor Baron je komandantu prvega nemškega bataljona iz 132. nemške pehotne divizije, ki je zasedel štajersko prestolnico, 8. aprila popoldne pred kavarno Rotovž

¹⁰² Ratej, *Švastika*, str. 13.

¹⁰³ Ferenc navaja 6. april 1941 (Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136).

¹⁰⁴ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 53, 57.

¹⁰⁵ SI ZAC/70, t. e. 1, sign. 5, Dovolilnice za nošenje orožja članom Kulturbunda, 13. 4. 1941.

¹⁰⁶ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57–61.

¹⁰⁷ Ratej, *Švastika*, str. 13.

¹⁰⁸ Škerl, *Nacistične deportacije*, str. 771.

¹⁰⁹ Ratej, *Švastika*, str. 12–13.

¹¹⁰ Prav tam, str. 13.

predal raport,¹¹¹ Hitlerju pa poslal pozdravno in zahvalno brzojavko. Naslednjega dne zvečer je prenehal policijski kondominij med jugoslovansko policijo in kulturbundovci. Ti so razorožili jugoslovansko orožništvo in povsod izobesili nemške zastave. 14. aprila (začetek civilne uprave na Spodnjem Štajerskem) je imel Hans Baron govor na svečani slovesnosti v Mariboru ob prihodu šefa spodnještajerske civilne uprave dr. Sigfrieda Uiberreitherja. Vrh mariborske kulturbundovske aktivnosti je bil zaokrožen konec aprila 1941, ko so sodelavci Kulturbunda pomagali pri pripravi na veličastni sprejem Hitlerja ob njegovem obisku Maribora 26. aprila 1941. Po prihodu se je Hitler pastoru Hansu Baronu in njegovim sodelavcem javno zahvalil za uspešno vodenje Kulturbunda in učinkovito petokolonsko dejavnost na slovenskem Štajerskem pred aprilom 1941.¹¹²

Zgoraj pojasnjeno priča o tem, da je mariborska sekcija SDKB že pred prihodom nemške vojske in kasnejšo formalnopravno vzpostavitev civilne uprave v mestu prevzela oblast. Podobno se je dogajalo v Celju, Kočevju, na Ptuj, v Rušah in še marsikje druge po slovenskem Štajerskem in Kočevskem (območje slednjega je zavzela italijanska vojska, čemur je sledila vzpostavitev italijanske civilne uprave).¹¹³

Celje

Sliko dogajanja in kulturbundovske aktivnosti konec marca in v začetku aprila 1941 nazorno prikazujejo Aleš Mardetko v novoizdani znanstveni monografiji *Trdnjava na jugu tretjega rajba: Celje med okupacijo 1941–1945*, Franjo Baš v članku *Kulturbund v Celju med dvema vojnama*, Tone Kregar v številnih pregledih, vezanih na celjski okupacijski prostor,¹¹⁴ in Fran Roš v dnevniških zapiskih *Celjski dnevnik 1941*.

Celjski kulturbundovec Sager (po poklicu krtačar) po podpisu pristopne listine v dunajskem dvorcu Belvedere 25. marca 1941, s čimer se je Kraljevina Jugoslavija zaradi silnih gospodarskih in političnih pritiskov pridružila trojnemu paktu, ni mogel skriti razočaranja.¹¹⁵ Novico o pristopu Jugoslavije k silam osi je pospremil z besedami: »Ne morem verjeti, da bi bil naš firer pozabil na Spodnjo Štajersko. Da bomo morali še potrpeti? Počakajmo na navodila iz Gradca! Kljub takšnemu paktu moramo ostati pripravljeni!«¹¹⁶ Po častniškem prevratu v Beogradu 27. marca so se nekateri celjski kulturbundovci za krajši čas potuhnil. Odvrgli so svoje tipične zelene štajerske obleke in

bele nogavice, marsikateri so v strahu pred vojno napovedjo Nemčije Jugoslaviji in posledičnim jugoslovanskim maščevanjem nad tukajšnjimi nemškimi državljani na oknih izobesili sliko mladega kralja Petra II. Karađorđevića.¹¹⁷ Nekateri člani celjskega Kulturbunda so se skupaj z drugimi folksdojčerji pričeli pripravljati na kratkotrajni (začasni) umik na varno na območje Gradca. Umikanje celjskih Nemcev se je začelo 31. marca in trajalo še nekaj dni v aprilu.¹¹⁸ Še pred tem so na veliko razprodajali nakopičena živila, pripravljena za prihajajočo vojno.¹¹⁹ V Gradcu jim je množica ljudi nudila pomoč v obliki toplih obrokov, živilskih kart, stanovanj in nekaj denarja za prvi dan.¹²⁰ Mardetko in Ferenc jasno zaključujeta, da pri tem ni šlo za neorganiziran beg Nemcev iz Jugoslavije, temveč vsaj pri vodilnih funkcionarjih Kulturbunda in drugih sodelavcih nemških obveščevalnih služb za dobro načrtovano in izpeljano politično akcijo, ki je nacistični Nemčiji služila kot del predpriprav na invazijo.¹²¹ Medtem je imel pastor dr. Gerhard May, predsednik celjske kulturbundovske sekcije, 30. marca v Celju svečano mašo, posvečeno novoimenovanemu – komajda sedemnajstletnemu – jugoslovanskemu kralju Petru II. Imel je domoljubni govor, ki je bil paradokso namenjen jugoslovanski državi.¹²²

Tik pred napadom je izdajalsko kolesje pete kolone, ki naj bi bila močno zastopana celo na vodilnih položajih pri jugoslovanskem divizijskem poveljstvu v Ljubljani mlelo dalje. Vojaški obvezniki, ki bi morali biti pozvani v kraljeve oborožene sile, niso prejeli mobilizacijskih pozivnic. Drugi so prejeli napačne. Tako je bil pehotni vojak pozvan v artilerijo, artileristi v vojaške pekarnice ipd. Zmeda in sabotaža sta bili popolni.¹²³

Zasedeno slovensko etnično ozemlje je bilo leta 1941 razkosano in razdeljeno med štiri okupatorje (nacistična Nemčija, fašistična Italija ter nemški satelitski zaveznici Madžarska in Neodvisna država Hrvaška), ki so na prisvojenem območju vzpostavili svoje upravne pokrajinske enote (okupacijske cone) z meddržavnimi varovanimi okupacijskimi mejami.¹²⁴ Hitlerjeva Nemčija je dobila največji in najrodovitnejši kos osvojenega ozemelske pogače. Nemški del zasedenega slovenskega ozemlja (slovenska Štajerska, severni del Dolenjske, skoraj vsa Gorenjska, Mežiška dolina, območje Dravograda, občina Jezersko, nekaj vasi v severozahodnem delu Prekmurja in začasno celo najzahodnejši predel Hrvaškega Zagorja

¹¹¹ Iz tega časa izvira znana fotografija mariborskih kulturbundovcev na balkonu Rotovža po prevzemu oblasti (Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 61).

¹¹² Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57–61, 64–65; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136.

¹¹³ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 136–138.

¹¹⁴ Gl. Kregar, *Vigred se povrne*; Kregar in Žižek, *Okupacija*.

¹¹⁵ Roš, *Celjski dnevnik 1941*, str. 147.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Prav tam, str. 148–149.

¹¹⁸ Mardetko, *Trdnjava*, str. 48–49.

¹¹⁹ Roš, *Celjski dnevnik 1941*, str. 150.

¹²⁰ Arhiv MNZC, fasc. 18, mapa 9: Eduard Paidasch, *Ablauf der Ereignisse von 25. März 1941–16. April 1941 in Cilli*.

¹²¹ Mardetko, *Trdnjava*, str. 49; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 133.

¹²² Roš, *Celjski dnevnik 1941*, str. 149.

¹²³ Prav tam, str. 149–150.

¹²⁴ Siter, Reka Sotla, str. 142.

Celjski kulturbundovci in gestapovci leta 1941 (Fototeka MNZC, Zbirka ZGODOVINSKA 2, FZ2 18).

– zlasti občina Hum na Sotli)¹²⁵ je bil povezan v dve začasni okupacijski coni: Spodnjo Štajersko (na jugu povečana in razširjena čez Savo z 90 km dolgim in 10–15 km širokim pasom) ter t. i. zasedeno območje Koroške in Kranjske (Gorenjska z Mežiško dolino), ki je bilo poimenovano Južna Koroška.¹²⁶

10. maja je šef okupatorjeve civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Siegfried Uiberreither izdal ustanovitveni odlok o vzpostavitvi štajerskega Heimatbunda¹²⁷ na področju Spodnje Štajerske.¹²⁸ V vrhovnem vodstvu zveze so bili za razliko od najvišjih položajev v civilni upravi spodnještajerski Nemci, zlasti nekdanji vodje in funkcionarji Kulturbunda ter »Auslandorganisation der NSDAP«.¹²⁹ Štajerska domovinska zveza je predstavljala največje in najvplivnejše raznarodovalno in ponemčevalno nacistič-

no politično organizacijo na Spodnjem Štajerskem (pravzaprav je bila edina dovoljena politična organizacija na slovenskem Štajerskem v času okupacije), kjer je delovala kot nadomestek stranke NSDAP. Horizontalna struktura SDKB je bila nadvse podobna notranji zgradbi SHB. Krajevne skupine obeh organizacij (teritorialno so večinoma pokrivala meje okupacijskih občin) so bile razčlenjene v celice, ki so se naprej delile v bloke.¹³⁰

11. maja 1941 (dan po ustanovitvi SHB) je Uiberreither na veliki svečanosti v Mariboru Kulturbund na slovenskem Štajerskem v celoti sprejel v SHB (aprila 1941 je bilo na Spodnjem Štajerskem v Kulturbund vpisanih 10.818 odraslih Nemcev), jim izrekel zahvalo in jim obljubil, da bodo v organizaciji zasedli najpomembnejše položaje.¹³¹ Zahvala je bila takšna: »Izročam vam iz globine svojega srca firerjevo zahvalo za vaše delo. Vem, da je mnogo ljudi dolgo prinašalo mnoge tihe žrtve (...) Vi, člani Švabsko-nemške kulturne zveze, boste zdaj kot prednja straža, kot kristalizacijsko jedro Štajerske domovinske zveze zasedli pomembna vodilna mesta.«¹³² Po vključitvi članov Švabsko-nemške kulturne zveze v SHB so jim bile nemudoma dodeljene rdeče članske izkaznice (legitimacije),¹³³ s

¹²⁵ V zvezi z začasno okupacijo zahodnih predelov Hrvaškega Zagorja, zlasti občine Hum na Sotli, glej: Siter, Reka Sotla, str. 141–164.

¹²⁶ Siter, Reka Sotla, str. 142, 146–147; Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 50–52; Ferenc, Nemci na Slovenskem, str. 145; Kokalj Kočvar, *Mobiliziranci*, str. 51.

¹²⁷ Več o ponemčevalno-raznarodovalnem delovanju, organiziranosti in vlogi Štajerske domovinske zveze glej v: Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 69–124; Ferenc, *Wehrmannschaft*, str. 81–156; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 744–759 (v poštev pridejo tudi preostala poglavja in pripadajoče podenote); Žnidarič, *Okupacija*, str. 78–118.

¹²⁸ *Štajerski gospodar*, 10. 5. 1941, str. 1, »Odredba o ustanovitvi organizacije Steirischer Heimatbund«.

¹²⁹ SI AS 1827, š. 73, Obrazložitev; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 757–758.

¹³⁰ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 79–80.

¹³¹ Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 148; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 753–754.

¹³² *Marburger Zeitung*, 12. 5. 1941; Ferenc, *Quellen*, dokument 55.

¹³³ Pogoji za njeno pridobitev so bili: obvladanje pisave in govora v nemškem jeziku, ponemčen priimek in ime ter aktiv-

čimer so postali trajni (oziroma stalni ali dokončni) člani SHB (*endgültige Mitgliedschaft*), po odredbi državnega sveta za obrambo z dne 14. oktobra 1941 pa so pridobili tudi polnopravno stalno nemško državljanstvo (*Deutsche Staatsangehörige*).¹³⁴ Svojo pripadnost in zvestobo so Hitlerju, nemškemu rajhu in nasploh nemštvu z organizirano in sistematično petokolonsko (tj. podtalno, izdajalsko-obveščevalno in subverzivno) pronacistično dejavnostjo dokazali že v predvojnem obdobju, zato so bili njihovi dokumenti za sprejem v Heimatbund obravnavani takoj. Ni jim bilo treba stopiti pred posebne sprejemne (imenovane tudi leteče) komisije, ki so na podlagi rasnih, narodnostnih in dednozdravstvenih pregledov Slovincem dajale rasne in politične ocene, katerih ustreznost je veljala za predpogoj pri včlanitvi v SHB, ki je bila osnovni pogoj pri pridobivanju nemškega državljanstva.¹³⁵ Nacisti so še sklenili, da bodo v vodstvu SHB v glavnem spodnještajerski Nemci, predvsem nekdanji voditelji SDKB in *Auslandsorganisation NSDAP*.¹³⁶ Tiste, ki so se izkazali pri delu v SHB ali okupatorjevem oblastnem upravnem aparatu, so postopoma sprejeli v NSDAP. Kulturbundovci in drugi, ki so se pri izdajalsko-obveščevalnem delu pri »osvobajanju« Spodnje Štajerske oziroma delovanju proti Kraljevini Jugoslaviji izkazali že v času med svetovnima vojnama, so prejeli posebna nacistična odlikovanja in nagrade.¹³⁷ Na območju zasedene Slovenije so sodelovali tudi v lokalnem vodstvu Wehrmannschafta,¹³⁸ v katerem so prevzemali v glavnem podčastniške funkcije.¹³⁹ Vpoklicani so bili celo v opravljanje dela za različne komisije pri SHB in Koroški ljudski zvezi (*Kärntner Volksbund*), kjer so kot največji poznavalci domačega okolja in krajanov imeli glavno besedo

pri političnem ocenjevanju ljudi, od česar je bila ob dodatnem upoštevanju dodeljenih rasnih ocen odvisna usoda slovenskih družin in posameznikov. Tako so imeli precejšnjo veljavo pri označevanju vedenja priseljencev po letu 1914 ter določanju, kdo lahko na spodnještajerski zemlji ostane in kdo mora oditi oziroma koga morajo izgnati.¹⁴⁰ Aretacijske in deportacijske sezname so zaradi lastnega interesa in škodoželjne koristi namerno povečevali, saj so upali, da bodo s premoženjem, ki bo deportirancem zaplenjeno, obogateli.¹⁴¹ Na zasedenem območju Koroške in Kranjske je bila nekoliko kasneje, 24. maja 1941, ustanovljena Koroška ljudska zveza, ki je delovala po enakem načelu kakor SHB na Spodnjem Štajerskem.¹⁴² Tudi na območju Gorenjske in Mežiške doline so bili predvojni člani SDKB po izjemno hitrem postopku vključeni v Koroško ljudsko zvezo.¹⁴³

Ko so se maja 1941 pričeli izvajati nacistični preselitveni načrti, so pri njihovi implementaciji sodelovali pripadniki Kulturbunda, in sicer tako, da so z okupatorjevo policijo in orožništvom prisostvovali pri aretacijah Slovencev, določenih za izselitev, deloma kot tolmači, deloma kot usmerjevalci do stanovanj, kjer so ti ljudje prebivali.¹⁴⁴

Iz ohranjenega arhivskega gradiva (dopisi ukinjenega komisarja pri šefu civilne uprave) izvemo, da se je do 24. junija 1941, ko je bil Kulturbund na Spodnjem Štajerskem že ukinjen, v blagajni krajevne sekcije SDKB za območje Rogaške Slatine ohranilo 452,25 dinarja, ki jih je tamkajšnji okupacijski župan konec junija istega leta dostavil izpostavi *Sicherheitsdiensta* v zdravilišču. Gottfried Grill iz Maribora, zadolžen za delovanje Kulturbunda na Spodnjem Štajerskem, je nato v Rogaški Slatini prevzel preostanek denarja, kar je simboliziralo zadnje dejanje in konec krajevne kulturbundovske celice. Podobno se je dogajalo drugod po Slovenskem.¹⁴⁵

Povojna usoda

Kulturbundovci so se proti koncu vojne, ko je bilo že jasno, da so glavni predstavniki tabora sil osi in njihovi sateliti vojno izgubili, znašli na strani poražencev,¹⁴⁶ ki jim je zaradi povzročenega medvojnega trpljenja grozila želja zmagovitih sil po maščevanju in s tem povezanih represalijah. Povojno nasilje je bilo tudi orodje za doseganje ciljev, skladnih z novonastajajočimi državopolitičnimi ureditvami, in je predstavljalo epilog medvojnega dogajanja.¹⁴⁷

no sodelovanje v Heimatbundu oziroma njegovih številnih formacijah: Wehrmannschaft, Deutsche Jugend, Amt Frauen itn. Predlog za dokončno članstvo in pridobitev rdeče članke legitimacije so s priloženimi pojasnili podajali lokalni »Ortsgruppenführerji« (vodje krajevnih izpostav SHB), ki so bili običajno župani okupacijskih občin (*Štajerski gospodar*, 29. 11. 1941, str. 4, »Bundesführer Franz Steindl: Jasne politične fronte na Spodnjem Štajerskem«).

¹³⁴ Ferenc, *Odpornišтво*, str. 12; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 753–754.

¹³⁵ Ferenc, *Politične in državljanske kategorije*, str. 78–79, 121.

¹³⁶ Prav tam, str. 84.

¹³⁷ Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 148.

¹³⁸ Izraz Wehrmannschaft se navezuje na nemško vojaško tradicijo v smislu vojaško pripravljenega naroda, v rabi pa je bil že v prejšnjih stoletjih. Vermanšaft (poslovenjena oblika izvirnega nemškega izraza) oziroma »obrambno moštvo« označuje polvojaško pomožno oboroženo krilo, ki je bilo na Spodnjem Štajerskem ustanovljeno v okviru Štajerske domovinske zveze (vplivna ter ključna raznarodovalna in germanizatorska organizacija nacistov na zasedenem slovenskem Štajerskem), in strukture *Sturmabteilung* – krovne organizacije Wehrmannschafta. Posledično je bil njen uradni naziv »*SA-Wehrmannschaft des Steirischen Heimatbundes*«. Pripadnik vermanšafa je bil verman oziroma »*Wehrmann*« v nemškem izvirniku (Zorko, *Wehrmannschaft*, str. 13–15, 19–20).

¹³⁹ Ferenc, *Wehrmannschaft*, str. 143; Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 149.

¹⁴⁰ Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 149–150.

¹⁴¹ Škerl, *Nacistične deportacije*, str. 774–778.

¹⁴² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 759–760.

¹⁴³ Ferenc, *Nemci na Slovenskem*, str. 149.

¹⁴⁴ Škerl, *Nacistične deportacije Slovencev*, str. 774, 778.

¹⁴⁵ *SI_ZAC/84*, š. 1, sign. 7, Kulturbund (24. junij 1941, 11. julij 1941).

¹⁴⁶ Repe, »Nemci«, str. 191.

¹⁴⁷ Rendla, *Nasilje*, str. 117.

Pripadnike nacificirane nemške narodne manjšine (večinoma včlanjene v Kulturbund) je bremenila kolektivna krivda za storjene nacistične zločine nad jugoslovanskimi narodi. Kulturno delovanje SDKB je bilo zgolj krinka, zato je bilo že zgolj članstvo v Švabsko-nemški kulturni zvezi vzrok za povojno preganjanje, nasilje in celo poboje.¹⁴⁸ KUZOP je že proti koncu vojne ugotovila, da so skoraj vsi nekdanji funkcionarji SDKB sodelovali in imeli glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji t. i. vindišarjev (nacistično pojmovanje Slovencev v času vojne). Njene ugotovitve so bile seveda diametralno nasprotje povojnim zapisom Johanna Barona (pokrajinskega vodje SDKB v Sloveniji), ki je bil prepričan, da je bila nemška narodnostna skupnost v Sloveniji žrtev nacizma, Kulturbund pa nekakšna rešitev za slovenske Nemce, ki naj ne bi bili nacistično usmerjeni.¹⁴⁹

Osnovni obrisi povojne usode nemške manjšine (in s tem Kulturbunda) so bili na jugoslovanski (pravni) ravni najbrž začrtani že v času drugega zasedanja AVNOJ 29. novembra 1943 ali med koncem zasedanja in začetkom leta 1944.¹⁵⁰ Predstavnik partizanskega tabora dr. Makso Šnuderl je takrat izdelal prvi natančnejši predlog o ravnanju z Nemci.¹⁵¹ Po vojni so bili ti sklepi zakonsko dodelani ter opremljeni z dodatnimi navodili in razlagami. Najpomembnejši ukrep je bil Odlok (tj. št. 25) o prehodu sovražnikovega imetja v državno last, nadalje o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Ta odlok je bil osnovno izhodišče za izvajanje ekonomskih ukrepov zoper jugoslovanske Nemce. Podobno velja za Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, ki je v 10. členu določal, da se Zemljiškemu skladu socialistične države pripoji obdelovalna zemlja, last nemškega rajha in pripadnikov nemške narodnosti, zaplenjena po odloku predsedstva AVNOJ z dne 21. novembra 1944. Za »pripadnike nemške narodnosti« so šteli tiste, ki so se med okupacijo izjavili ali so veljali za Nemce. Mednje so spadali jugoslovanski državljani, ki so se že v Kraljevini Jugoslaviji v času ljudskih štetij opredelili za pripadnike nemške narodnosti, kamor so spadali tudi člani Kulturbunda in »nemčurji« (pronemško oziroma pronacistično usmerjeni Slovenci).¹⁵²

O Kulturbundu so natančneje spregovorili ob koncu vojne, ko so ocenjevali ravnanje štajerskih Nemcev v Sloveniji: »Ova manjina bila je do 6. januarja 1929 g. organizovana u posebnoj političkoj stranci, kasnije u Kulturbundu, najkasnije od 1928 g. organizovali su za nju specijalne kurseve u S. Martinu kod Graza, koje već 1930 god. vodi Carstanjen. 1933 g. šalje Hitler pozdrave njenom organu Deutsche Zeitung u Ce-

lju. Posle pobeđe nacizma u Nemačkoj ona se u ogromnoj većini orijentira nacistički, pokušava propagirati nacizam i među slovenačkim stanovništvom, u aprilu 1941 g. Nemci se nisu odazvali jugoslovenskoj mobilizaciji /.../ Nemci su bili skoro 100% u Kulturbundu, sasvim nacističkoj organizaciji (aprila 1941 g.: 10.818 članova iz redova Nemaca in slovenačkih renegata). Među njima 1143 licca na listi jugoslovenskih ratnih zločinaca. Većinom pobešli pre maja 1945 g., ostatak interniran ili iseljen.«¹⁵³ Repe v nadaljevanju analizira različne predlagane in dejansko uveljavljene zakonsko-pravne norme o povojnem ravnanju z Nemci in njihovem izganjanju iz slovenskih dežel, ki so jih že med vojno pripravljali številni jugoslovanski pravniki in politiki. V kontekstu pričujočega članka se primarno osredotočam na Kulturbund in njegove člane. Dr. Igor Rosina je pristop h Kulturbundu imel za veleizdajo, med drugim je opozoril, da bo treba zahtevati izročitev vseh članov SDKB, ki bodo po objavi zakona o vojnih zločinah ali že prej zapustili slovensko Štajersko. Kot že zgoraj omenjeno, so za pripadnike nemške narodnosti šteli tudi člane Kulturbunda in nemčurje. Zanje je bil prav tako izdan odlok o zaplembi vsega premoženja, izvzeti so bili celo iz amnestije, ki jo je AVNOJ sprejel 5. avgusta 1945.¹⁵⁴

Začasna narodna skupščina Demokratične federativne Jugoslavije je 25. avgusta 1945 sprejela najpomembnejši zakon (veljal do sprejetja kazenskega zakonika DFJ), tj. *Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo*, ki je bil julija 1946 usklajen z novo ustavo.¹⁵⁵ Na njegovi podlagi so sodili Nemcem – še posebej tistim z jugoslovanskim državljanstvom. Sankcije zaradi članstva v Kulturbundu in drugih organizacijah so kasneje deloma omilili, saj so se nekateri vpisali iz različnih eksistenčnih razlogov (da bi obdržali službo ali je ne bi izgubili) in pod raznimi pritiski, nekaj pa so jih vpisali brez njihove vednosti. Tistim, ki so prišli do sodnega procesa, so to šteli kot olajševalno okoliščino. Pri določevanju oziroma odvzemanju pokojnin je bilo veliko odvisno od dodeljenih članskih izkaznic SHB (legitimacij). Vsi člani *Heimatbunda* z nižjo člansko številko od 50.000 so bili po ugotovitvah povojnih oblasti v predvojnem obdobju člani Kulturbunda. Ti so se leta 1941 takoj zavestno, željno in prostovoljno vključili v nemško narodno skupnost. Tem članom, ki so po vojni ostali na jugoslovanskih oziroma slovenskih tleh, pokojnine niso odobrili oziroma so jim jo odvzeli, če so jo že prejeli. Kulturbundovcem in celo njihovim družinam so bile odvzete volilna (na podlagi 4. člena *Zakona o volilnih imenikih iz avgusta 1945*) in državljanska pravica (na podlagi *Zakona o državljanstvu Demokratične federativne Jugoslavije iz avgusta 1945*)

¹⁴⁸ Rendla, *Nasilje*, str. 120.

¹⁴⁹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 352.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 192.

¹⁵¹ Rendla, *Nasilje*, str. 120.

¹⁵² Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 364.

¹⁵³ Repe, »Nemci«, str. 192.

¹⁵⁴ Prav tam, str. 193–198.

¹⁵⁵ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 364.

ter pravica do premoženja.¹⁵⁶ V zvezi s tem je poročevalec zakonodajnega odbora dr. Šnuderl povedal: »Vemo, da so se naši folksdojčerji malone vsi do zadnjega vdinjali okupatorju. V Sloveniji so kot člani Kulturbunda že več let pred vojno sestavljali sezname tistih svojih sodržavljancev – Slovencev, pa tudi Srbov, ki jih bo treba izseliti za primer nemške okupacije. /.../.«¹⁵⁷

Pri represivnem povojnem dogajanju sta poleg oblastnih organov pomembno vlogo odigrala Jugoslovanska armada in Oddelek za zaščito naroda (v nadaljevanju OZNA). Zlasti slednja je kljub temu, da jo je usmerjal jugoslovanski vrh, delovala izjemno samostojno in neodvisno od preostalih organov oblasti. Bila je svojevrstna država v državi in je ne glede na že zaključene sodne postopke celo določala ljudi za usmrtnice.¹⁵⁸ Kulturbundovce, ki ob koncu vojne niso prebegnili na varno, je OZNA vključno z zgolj osumljenimi članstva in delovanja v SDKB, poslala v zapore in svoja delovna ali druga taborišča (Celje, Strnišče, Ptuj, Pohorje, Krško, Bresternica in Studenci pri Mariboru, Teharje pri Celju, Hrastovec pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, Kamnica, Filovci, Hrastnik, Tezno, Kočevje, Begunje na Gorenjskem, Šentvid pri Ljubljani ...), kjer naj bi bila njihova grobišča.¹⁵⁹ Tovrstno preganjanje se je na Spodnjem Štajerskem začelo takoj po osvoboditvi – že maja, junija in julija ter jeseni 1945, ko so na podlagi zajetega okupatorjevega gradiva o članstvu v Kulturbundu sestavili nove aretacijske spiske.¹⁶⁰ Početje in vedenje¹⁶¹ paznikov v teh ustanovah je bilo pogosto nehumano in začinjeno s psovki – celo v odnosu do tistih, ki so bili v Kraljevini Jugoslaviji navadni člani z zakonom dovoljene Švabsko-nemške kulturne zveze ter niso delovali obveščevalno, izdajalsko in v prid nacionalsocialistične Nemčije ter niso pomagali pri invazijskem pohodu nemške vojske v Jugoslavijo ali kasnejšem prevzemanju občinskih uprav oziroma vzpostavljanju okupatorjeve upravne oblasti.¹⁶² Še posebej slabo je bilo ravnanje z moškimi, s pripadnicami nežnejšega spola pa nekoliko znosnejše. Taboriščne razmere so bile podobne kot v medvojnih nacističnih taboriščih.¹⁶³

23. junija 1945 se je pred Vojaškim sodiščem 4. armade v Ljubljani pričel odmeven proces, na katerem so med drugim sodili obtožencem iz organizacij SDKB in SHB. Dva posameznika (trgovca Jožeta Krella in zdravnika Eduarda Gollitscha – oba iz Celja) so zaradi članstva v SDKB na podlagi razglašene obtožnice vojaških sodišč leta 1945 ustrelili.¹⁶⁴ Številni pripadniki Kulturbunda so bili usmrčeni v začetku leta 1946, čeprav so jim vojaška sodišča zaradi članstva v SDKB naložila le nekaj mesecev prisilnega dela oziroma so preiskave in sodni postopki še trajali.¹⁶⁵ Zgoraj omenjena povojna taborišča so bila do leta 1948 v Jugoslaviji dokončno ukinjena. Druga oblika obračuna s slovenskimi »Nemci« so bile izselitve oziroma izgoni (najbolj množično v Avstrijo in Nemčijo, nekaj pa tudi na Madžarsko), ki so se pričeli že zadnje dni junija in prve dni avgusta 1945. Sprva so potekali v neorganizirani obliki – preprosto tako, da so jih iz krajev v bližini severne jugoslovanske meje pregnali čez mejo –, septembra 1945 pa se je pričelo organizirano (tj. z ureditvijo transporta vlakovnih kompozicij čez mejne prehode Področja, Koren, Jezersko, Jesenice, Dravograd, Šentilj, Hodoš in Kotoriba) izseljevanje, ki se je po prekinitvi zaradi volitev v ustavodajno skupščino nadaljevalo decembra 1945 ter januarja in februarja 1946.¹⁶⁶

Mateja Malnar, katere raziskava temelji na obširnem pregledovanju zaslišanj iz fonda Kulturbunda s 4.886 mapami (takrat ga je hranil Arhiv ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani), ugotavlja, da je bila povojna usoda celjskih kulturbundovcev dosti hujša od usode članov Kulturbunda iz drugih delov Slovenije. Iz spominskih pričevanj zaslišancev je razvidno, da sta bila najpogostejša vzroka včlanitve v kulturbundovsko organizacijo socialne razmere in dane obljube. Najpogostejše navedeni razlogi so bili: socialna podpora, ovrednotenje Kulturbunda kot kulturnega društva, grožnje o izselitvi, strah pred izgubo zaposlitve (grožnje delodajalcev), študij, prejem živilskih kart, pomanjkanje hrane in obljube o brezobrestnih posojilih. Najdemo tudi navedbe, da številni sploh niso vedeli, da so člani SDKB, češ da so jih v zvezo vpisali njihovi najbližji.¹⁶⁷ Tudi mariborski kulturbundovci so bili zaradi svojega delovanja v razdobju med svetovnima vojnama in v času druge svetovne vojne na povojni lestvici preganjanj uvrščeni visoko. Najprej so jih aretirali ter številne odpeljali v taborišča in jih slej ko prej pobili. Za marsikoga datum in lokacija smrti nista znana, preživeli potomci navajajo zgolj to, da so od trenutka zajetja izginili in bili odtlej pogrešani.¹⁶⁸ Pred »izginotjem« so številne zaslišali. Obtoženci so priznali, da so se v SDKB med drugim vpisali iz pragmatičnih razlogov, a domnevno

¹⁵⁶ Repe, »Nemci«, str. 198–200.

¹⁵⁷ Prav tam, str. 200.

¹⁵⁸ Rendla, Nasilje, str. 120–121.

¹⁵⁹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 365–366.

¹⁶⁰ Rendla, Nasilje, str. 121.

¹⁶¹ O ravnanju z ujetniki in razmerah v taboriščih je v obliki spominskih izjav in različnih poročil prizadetih taboriščnikov, naslovljenih na avstrijske in nemške oblasti, največ zapisanega v delih: *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien: Erlebnisberichte 1944–1948: Verfaßt vom Arbeitskreis Dokumentation im Bundesverband der Landsmannschaft der Donauschwaben, Sindelfingen, und in der Donauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts*, München in *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien. Bd. 1, Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948*.

¹⁶² Ferenc, Nemci na Slovenskem, str. 188.

¹⁶³ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 366.

¹⁶⁴ Tominšek Čehulić, Usmrčeni, str. 289–295.

¹⁶⁵ Ferenc, Nemci na Slovenskem, str. 190.

¹⁶⁶ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 366.

¹⁶⁷ Malnar, Kulturbund, str. 345–346.

¹⁶⁸ Rendla, Nasilje, str. 127–128.

niso vedeli za politično ozadje organizacije. Marsikomu je bila v zamenjo za vstop v zvezo obljubljena občutno višja plača. Številni so možnost izboljšanja svojega gmotnega stanja izkoristili, saj denarja (še posebej v vojnem času) ni bilo nikoli preveč.¹⁶⁹ Nemogoče je trditi, da so popolnoma vsi člani SDKB zavestno in namenoma delovali v škodo jugoslovanske države in njenih prebivalcev. Zelo nazoren je primer slovenjegraškega hotelirja nemške narodnosti Karla Wolfganga Alberta Golla, ki je sicer bil član Kulturbunda, a je od leta 1944 podpiral narodno-osvobodilno gibanje. Prav tako je imel med partizani sorodnika. Maja 1945 je bil kljub temu izvensodno usmrčen.¹⁷⁰ V kolikšni meri sta spremenjena vojna tehtnica in zaskrbljujoč položaj nemške vojske na frontah vplivala na to, da je šele v predzadnjem letu vojne pričel s podpiranjem partizanskega odpora, ni znano.

Čeravno so se številni nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine v Sloveniji v letih pred zasedbo zavestno ukvarjali z obveščevalno aktivnostjo za Nemčijo in po okrajih sistematično zbirali tajne občutljive osebne podatke o Slovencih, bi bilo zmotno trditi, da so bili vsi člani Kulturbunda pripadniki pete kolone.¹⁷¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MNZC – Muzej novejšje zgodovine Celje
Arhiv MNZC, fasc. 18, mapa 9: Eduard Paisch, *Ablauf der Ereignisse von 25. März 1941–16. April 1941 in Cilli*.
Arhiv MNZC, fasc. 37: Franjo Baš, *Kulturbund v Celju med obema vojnama*.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje
AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC/70, Deželni svetnik okrožja Celje
ZAC/84, Okupacijska občina Rogaska Slatina

ČASOPISNI VIRI

Deutsche Zeitung, 1933.
Marburger Zeitung, 1941.
Štajerski gospodar, 1941.

LITERATURA

- Biber, Dušan: Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945. *Prispevki za novejšjo zgodovino* 35, 1995, št. 1–2, str. 97–102.
- Biber, Dušan: Kočevski Nemci med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 1963, št. 17, str. 23–42.
- Biber, Dušan: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Delo, 1966.
- But, Franc: *Zapisi o osvobodilnem gibanju pod Bočem*. Rogaska Slatina: Delavska univerza v Šmarju pri Jelšah, 1983.
- Cvirn, Janez: Nemci na Slovenskem (1848–1941). »Nemci« na Slovenskem 1941–1955 (ur. Dušan Nečak). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 2002, str. 99–141.
- Ferenc, Tone in Godeša, Bojan: Slovenci pod nacističnim gospodvom 1941–1945 / Die Slowenen unter der nationalsozialistischen Herrschaft 1941–1945. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec in Peter Vodopivec). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004, str. 177–219.
- Ferenc, Tone: *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1: Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Ferenc, Tone: *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 2: Raznarodovanje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010.
- Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.
- Ferenc, Tone: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. »Nemci« na Slovenskem 1941–1955 (ur. Dušan Nečak). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 2002, str. 145–190.
- Ferenc, Tone: *Odpornišтво*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.
- Ferenc, Tone: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, 1960, št. 2, str. 69–124.
- Ferenc, Tone: *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 = Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1980; Ljubljana: Ljudska pravica, 1980.
- Ferenc, Tone: Wehrmannschaft v boju proti narodno-osvobodilni vojski na Štajerskem. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS*, 1958, št. 2, str. 81–156.

¹⁶⁹ Rendla, Nasilje, str. 128, 134–138.

¹⁷⁰ Prav tam, str. 132.

¹⁷¹ Nečak, »Nemci« v Sloveniji, str. 355.

- Gelt, Metka: *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*. Maribor: Oddelek za zgodovino, 2011 (magistrsko delo).
- Klanjšček, Zdravko in Ferenc, Tone in Ferlež, Ivan in Mikuž, Metod in Nedog, Alenka in Novak, Jože in Stepančič, Miroslav in Stiplovšek, Miroslav: *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1976.
- Kokalj Kočevar, Monika: *Mobiliziranci v nemško vojno z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Založba Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Kregar, Tone in Žižek, Aleksander: *Okupacija v 133 slikah: Celje 1941–1945*. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2006.
- Kregar, Tone: *Vigred se povrne. Druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2009.
- Malnar, Mateja: Kulturbund v Celju. *Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918–1941* (ur. Marija Počivalšek). Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2001, str. 335–348.
- Mardetko, Aleš: *Trdnjava na jugu tretjega rajha: Celje med okupacijo 1941–1945*. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2021.
- Marinc, Ivo: Rogatec v času od 1850–1918 in 1941–1945. *Rogatec s kraji Dobovec, Donačka gora, Stojno selo: ob 700 letnici podelitve trških pravic 1283–1983* (ur. Ivo Marinc). Rogatec: Krajevna skupnost Rogatec, 1985, str. 87–122.
- Nečak, Dušan: *Avstrijska legija II*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.
- Nečak, Dušan: »Nemci« v Sloveniji 1938–1948 / »Die Deutschen« in Slowenien 1938–1948. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju / Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec in Peter Vodopivec). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2004, str. 349–373.
- Nečak, Dušan: Prispevek k problematiki nacističnih beguncev v Jugoslaviji (1934). *Zgodovinski časopis* 40, 1986, št. 1–2, str. 103–111.
- Otterstädt, Herbert: *Die Volksgruppe der Gottscheer*. Marburg an der Drau: Steirischer Heimatbund, 1942.
- Ratej, Mateja: *Svastika na pokopališkem zidu: poročilo o hitlerizmu v širši okolici Maribora v tridesetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Beletrina, 2021.
- Rendla, Marta: Nasilje revolucionarne oblasti po 2. svetovni vojni na Spodnjem Štajerskem. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 117–138.
- Repe, Božo: »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955* (ur. Dušan Nečak). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 2002, str. 191–218.
- Roš, Fran: Celjski dnevnik 1941. *Celjski zbornik 1961* (ur. Tine Orel in Gustav Grobelnik). Celje: Svet za kulturo okraja Celje, 1961, str. 147–165.
- Siter, Daniel: Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: Primer občine Rogaška Slatina. *Kronika* 67, 2019, št. 1, str. 141–164.
- Siter, Daniel: *Rogaška Slatina pod kljukastim križem: Zdravilišče med okupacijo 1941–1945*. Ljubljana: Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana, 2021.
- Škerl, France: Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941. *Zgodovinski časopis* 6–7, 1952–1953, str. 768–797.
- Terčak, Stane: *Celjski stari pisiker*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Tominšek Čehulić, Tadeja: Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč v Sloveniji 1945–1952. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 289–323.
- Zorko, Andrej: *Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze: Zgodovinski razvoj in organiziranost na Spodnjem Štajerskem 1941–1945*. Ljubljana: Muzej novejša zgodovine Slovenije, 2011.
- Žnidarič, Marjan: *Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve Maribor, 1997.
- Žnidarič, Marjan: *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, 1975.

SPLETNE STRANI

Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU:
<https://fran.si/>

Wikipedija: »Kulturbund (Yugoslavia)«:
[https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_\(Yugoslavia\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kulturbund_(Yugoslavia))

Wikipedija: »Kulturbund«:
<https://sl.wikipedia.org/wiki/Kulturbund>

S U M M A R Y

The Swabian-German Cultural Association and the role of its members on Slovenian soil between 1922 and 1945

The Swabian-German Cultural Association (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*) was the umbrella organization of German minority islands in the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later Kingdom of Yugoslavia). Therefore, its development as well as activities (political rallies, marching parades, ideologically motivated cultural and other kinds of appearances, events, and recognizable identification symbols), intermittently suspended and banned, were closely linked to the activities of the German minority in the newly created Yugoslav state.

Germans founded their headquarters as early as 1920 in Novi Sad, where it first operated as a non-political organization. The first beginnings of Kulturbund associations in Slovenia date to 1922, with the establishment of a short-lived local educational group under the Kulturbund in Kočevje, home to the largest German community apart from Styria. However, it never underwent a genuine expansion because the government in Belgrade frequently disbanded and prohibited associations of this kind. After January 1933 (when Hitler and the National Socialist Party rose to power), the organization became strongly radicalized and Nazified; members of the Kulturbund took to spying, treasonous, and snitching activities in addition to intensively spreading Nazi propaganda and demagoguery, especially across the Slovenian countryside. The new development phase of the Kulturbund was marked by the annexation of Austria to Germany (*Anschluss*) in March 1938, which brought the German Reich with a population of 60 million right to the doorstep of the kingdom with 15.5 million people, and the Munich Agreement of September 1938.

The Kulturbund operations had devastating repercussions for Slovenian intelligentsia and nationally conscious families that had already found themselves on secret intelligence lists long before April 1941. Specifically, some Kulturbund sections had spent years collecting classified information on the Yugoslav state as well as sensitive data on anti-German Slovenians. The materials collected were submitted to the *Südostdeutscher Institut* in Graz, where files and reports were verified, edited, and analysed,

as well as supplemented with fresh information obtained during the final secret meetings in Graz, held between 27 March and 6 April 1941. Days before the April invasion of Yugoslavia, detailed lists or orders were drawn up in Graz (*Verhaftungsbefehl aus Graz*) for German police to arrest allegedly suspicious and dangerous persons upon establishing the occupation administration. In line with these pre-arranged lists, a huge number of Slovenians were detained and deported, confirming the fact that many tragic destinies of nationally conscious families had already been sealed long before the onset of the Second World War (with the basic outlines of denationalization policy having been drawn up years before April 1941) and also significantly facilitating the subsequent formation of the occupation administration.

The Kulturbund's activities reached their zenith right before the German army invaded Slovenian territory, when the association assisted in the takeover, and at the end of April 1941, when the members of its Maribor section helped organized the reception for Hitler in the city. During the attack, members of the Kulturbund provided the invasion forces with reconnaissance on the ground, translators of signposts and other visual markers, guides, and instructors. Following the takeover of municipal administrations and the formation of the occupation government apparatus, they were repaid for their effort by being granted prominent positions in occupation offices as well as Nazi clubs, organizations, associations, and other structures of the occupier's authority. Some even joined paramilitary forces and special *SS Untersteiermark* units. On cessation of their activities and their formal disbandment, members of the Kulturbund were directly incorporated into the Styrian Patriotic League (Ger.: *Steirischer Heimatbund*). Furthermore, red membership cards (signifying permanent membership in the *Heimatbund*) or legitimization, subsequently also earned them full German citizenship.

Finding themselves on the losing side of the war, members of the Kulturbund faced revenge and retaliation after the new socialist government declared them a treasonous fifth-column organization. Not only they but also their family members that had not fled to safety had their property confiscated, pension grants denied, voting and citizenship rights revoked, and they were also stripped of right to property. Many were sent to prison or internment camps under the *National Protection Department*; in the early 1946, some were even executed, although court-martial sentenced them to months of forced labour, or their court proceedings and investigations were still ongoing.